

พุทธศาสนา แต่คนไทยก็ยังยึดอาชีพเป็นพรานเข้าป่าล่าสัตว์อยู่ทั่วไปในราชอาณาจักร และมีประจำตัวทุกหมู่บ้านทุกตำบล ยิ่งไปกว่านั้นพรานไทยได้ชื่อว่ามีควมกล้าหาญ ปราดเปรี้ยว และชำนาญมาก³⁵ สัตว์ป่าที่ล่ากันมีช้าง เสือ แรด หมี เม่น กวาง ชะมด นกกระเต็น งูเหลือม นกชน และนกกระเจง³⁶

การล่าสัตว์ต่าง ๆ ดังกล่าว ก็มีวัตถุประสงค์แตกต่างกันไป เช่น ล่าช้างก็เพื่อต้องการเอามาส่งเป็นส่วยแก่ทางราชการ³⁷ นอกจากนี้ก็จับเอามาใช้เป็นพาหนะคือทางการใช้เป็นช้างศึก บรรทุกปืนใหญ่และกระสุนดินดำ ส่วนเอกชนก็จับมาเพื่อเป็นพาหนะสำหรับเดินทางไกลในป่า และบรรทุกสินค้าไปขายยังต่างเมือง เช่น ราษฎรที่มณฑลชุมพรเป็นต้น³⁸ สำหรับแรดที่ล่ากันก็เพราะให้ประโยชน์หลายอย่าง ไม่ว่าจะเป็นนอหรือหนัง สำหรับนอ นั้น ปลายเลกัวซ์บันทึกว่า “มีสรรพคุณมาก” ส่วนหนังแม้จะหนาและเหนียว แต่คนไทยในสมัยนั้นมีความเห็นว่า “เป็นอาหารอย่างวิเศษและเป็นยาบำรุงกำลังสำหรับบุคคลที่ไม่ค่อยแข็งแรง”³⁹ ส่วนชะมดนั้นเป็นสัตว์ที่มีคุณสมบัติพิเศษตรงที่ระหว่างอวัยวะเพศกับช่องทวารหนัก มีต่อมน้ำมันซึ่งมีกลิ่นหอมฉุน⁴⁰ ชาวไทยจึงล่ามันมาเพื่อใช้น้ำมันจากต่อมมาทำเครื่องหอม⁴¹ สัตว์จำพวกนกที่จับกันได้แก่นกชน จับกันที่เมืองเทพาทางภาคใต้ของไทย เพื่อเอาเนื้อเป็นอาหาร ส่วนนกที่ให้ประโยชน์ได้ดีกว่าคือ นกกระเต็น เป็นนกที่ให้ประโยชน์ทั้งหนังและขน ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ชาวจีนจะรับซื้อหนังของมัน 100 ผืนในราคา 300-500 ฟรังก์ ซึ่งถือว่าเป็นราคาที่แพงลิ่วในสมัยนั้น เพื่อส่งไปขายยังเมืองจีน ที่ราคาแพงมากคงเป็นเพราะขนของมันซึ่งมีสีน้ำเงินมีความงดงามเจิดจ้าน ชาวจีนนำไปทำฉลองพระองค์คลุมของพระจักรพรรดิหรือเจ้านาย⁴² ส่วนสัตว์น้ำจืดซึ่งได้แก่นากและจระเข้ ในสมัยรัตนโกสินทร์ เขาล่านากกันก็เพื่อเอาหนังเพราะเป็นที่ต้องการของชาวจีนมาก⁴³ ส่วนจระเข้นั้น พบหลักฐานว่า พวกญวนที่นับถือศาสนาคริสต์ มีความสามารถในการล่าจระเข้มาก แต่ประโยชน์ใช้สอยของสัตว์ประเภทนี้ ในสมัยนั้นพบหลักฐานแต่เพียงว่า ล่ากันเพื่อเอาเนื้อมาขาย เช่นเดียวกับขายเนื้อหมู แต่ราคาถูกกว่าเนื้อหมูมาก⁴⁴.

เชิงอรรถ

1. ฉิ่ง บัณฑิตส์ ปาลเลกั้วช, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 82.
2. เรื่องเดียวกัน, หน้า 83.
3. เรื่องเดียวกัน, หน้า 94.
4. เรื่องเดียวกัน, หน้า 190-191.
5. เรื่องเดียวกัน, หน้า 131.
6. วรณชลีย์ บุญมี, “ความสัมพันธ์กับอังกฤษในบางลักษณะสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : การป่าไม้และการเหมืองแร่”, *ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2520*, (อัสสำเนา), หน้า 72.
7. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค*, หน้า 69.
8. ฉิ่ง บัณฑิตส์ ปาลเลกั้วช, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 132.
9. บุญรอด แก้วกัณฑ์, “การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)”, *วิทยานิพนธ์ ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2518*, (อัสสำเนา), หน้า 32.
10. เรื่องเดียวกัน, หน้า 36-37.
11. เรื่องเดียวกัน, หน้า 37.
12. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค*, หน้า 69-70.
13. พวงเพชร สุรัตน์กวีกุล, “เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ พ.ศ. 2435-2475 (ค.ศ. 1892-1932)”, หน้า 155.
14. บุญรอด แก้วกัณฑ์, “การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)”, หน้า 110.
15. พวงเพชร สุรัตน์กวีกุล, “เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ พ.ศ. 2435-2475 (ค.ศ. 1892-1932)”, หน้า 156-165.
16. ฉิ่ง บัณฑิตส์ ปาลเลกั้วช, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 69.
17. สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, *ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่มจบ*, หน้า 225.
18. ฉิ่ง บัณฑิตส์ ปาลเลกั้วช, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 69.
19. บุญรอด แก้วกัณฑ์, “การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)”, หน้า 93.
20. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค*, หน้า 82.
21. ฉิ่ง บัณฑิตส์ ปาลเลกั้วช, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 132.

22. บุญรอด แก้วกัณหา, “การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)”, หน้า 94 และ 96
23. ดุรายละเอียด เมืองที่ส่งส่วยผลเร็วได้ในเรื่องเดียวกัน, หน้า 91.
24. เรื่องเดียวกัน, หน้า 154.
25. ฉิ่ง บัณฑิตส์ ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 134.
26. เรื่องเดียวกัน, หน้า 68.
27. “รง”, *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525* (พระนคร : อักษรเจริญทัศน์, 2530), พิมพ์ครั้งที่ 3, หน้า 678.
28. บุญรอด แก้วกัณหา, “การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)”, หน้า 93.
29. “ครั้ง”, *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2325*, หน้า 169.
30. พวงเพชร สุรัตน์กวีกุล, “เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ พ.ศ. 2435-2475 (ค.ศ. 1892-1932)”, หน้า 80.
31. ฉิ่ง บัณฑิตส์ ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 132.
32. บุญรอด แก้วกัณหา, “การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)”, หน้า 92.
33. ฉิ่ง บัณฑิตส์ ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 110.
34. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู เมื่อต้นรัตนโกสินทร์ศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 คราว* (พระนคร : โรงพิมพ์ไท, 2468), หน้า 7-8.
35. ฉิ่ง บัณฑิตส์ ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 330.
36. ดุรายละเอียดเกี่ยวกับการล่าสัตว์เหล่านี้ได้จาก ประภัสสร บุญประเสริฐ, *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย*, หน้า 456-459.
37. บุญรอด แก้วกัณหา, “การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)”, หน้า 93.
38. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู...*, หน้า 8.
39. ฉิ่ง บัณฑิตส์ ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 144.
40. เรื่องเดียวกัน, หน้า 147.
41. “ชะมด”, *พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525*, หน้า 262.
42. ฉิ่ง บัณฑิตส์ ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 155.
43. เรื่องเดียวกัน, หน้า 149.
44. เรื่องเดียวกัน, หน้า 160.

บทที่ 6 การทำเหมืองแร่

อาณาจักรไทยอุดมไปด้วยแร่รัตนานาชนิด ฉะนั้นราษฎรที่อยู่ในท้องที่ ๆ มีแร่ธาตุ ภายหลังจากหนานานาแล้ว ก็ขุดแร่หาแร่เป็นรายได้อีกทางหนึ่ง แต่ในท้องที่บางแห่งที่มีแร่ธาตุ ประเภทใดประเภทหนึ่งอุดมสมบูรณ์ ราษฎรแถบนั้นจะยึดอาชีพหาแร่ขุดแร่เป็นอาชีพหลัก ก็มีเช่นราษฎรที่มีภูมิลำเนาอยู่ในหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกซึ่งมีแร่ดีบุกมาก เป็นต้น

6.1 ประเภทของแร่ธาตุ

ตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ แร่ธาตุที่มีอยู่ในเมืองไทยได้แก่ ทองคำ ตะกั่ว ดีบุก สังกะสี วุลแฟรม เหล็ก และพลอย แต่ในที่นี้จะกล่าวเฉพาะแร่ธาตุที่มีหลักฐานรับรองได้แก่ ดีบุก ทองคำ และพลอย

ดีบุก เป็นแร่ที่มีความสำคัญมานานแล้ว ในสมัยรัตนโกสินทร์เมืองที่ต้องส่งแร่ดีบุก ให้กับรัฐบาล คือ เมืองนครศรีธรรมราช สงขลา และภูเก็ต ความสำคัญของแร่ดีบุกจะกล่าว เป็นการเฉพาะในภายหลัง

ทองคำ แหล่งแร่ทองคำในสมัยรัตนโกสินทร์ได้แก่ บางตะพาน (ปัจจุบันอยู่ในจังหวัด ประจวบคีรีขันธ์) ที่บริเวณเชิงเขาสามร้อยยอด ทองคำที่พบในสมัยนั้นมีลักษณะเป็นเม็ด และเป็นเกล็ดขนาดเท่าเมล็ดพริกไทย¹ ราษฎรไปร่อนทองด้วยวิธีง่าย ๆ คือขุดดินที่มีทอง ปนอยู่ไปล้างในตะแกรงไม้ร่อนในน้ำเพื่อให้ดินหลุดเหลือแต่ทองคำอยู่ที่ก้นตะแกรง อย่างไรก็ตามราษฎรไม่ค่อยนิยมไปร่อนทองกันนักเพราะมักเป็นไข้ป่า กลับมาได้สัก 15 วัน หรือ หนึ่งเดือนก็ตาย²

พลอย ในเมืองไทยมีบ่อพลอยอยู่หลายแห่ง แต่ที่มีชื่อเสียงและได้รับการบันทึกไว้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นคือ บ่อพลอยที่จันทบุรี ซึ่งมีพลอยชนิดต่าง ๆ เป็นอันมาก เช่น บุษราคัม โกเมน ทับทิม และไพไล เป็นต้น³ บันทึกของปาลเลอกัวซ์ที่แสดงให้เห็นถึงความ อุดมสมบูรณ์และความง่ายดายในการหาพลอยที่จันทบุรีว่า วันหนึ่งเขาได้ไปเดินเที่ยวกับ พวกคริสตังที่ชายเนินใกล้ตัวเมืองจันทบุรี ได้เห็นแก้วสีดำหรือเขียวคล้ำค่อนข้างใสอยู่ เกือบกลางดึก มีโกเมนและทับทิมรวมอยู่ด้วย เขาและเพื่อน ๆ ลงมือเก็บเพียงชั่วโมงเดียว ก็ได้เต็มอุ้งมือทั้งสอง⁴ พลอยที่ชาวจันทบุรีหามาได้นั้น จะมีคนจีนคอยรับซื้อในราคาถูก ๆ เพื่อส่งไปขายยังเมืองจีน⁵

6.2 ระเบียบปฏิบัติทางราชการสำหรับผู้ประกอบอาชีพหาแร่

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ผู้ประกอบอาชีพหาแร่จะต้องปฏิบัติตามระเบียบทาง ราชการประการใดบ้างนั้น ยังไม่พบรายละเอียด พบแต่เพียงว่า ผู้ประสงค์จะหาแร่จะต้อง

ขออนุญาตจากเจ้ากระทรวงหัวเมือง หมายความว่า เมื่อต้องการจะหาแร่ในหัวเมืองขึ้น
กระทรวงใด ก็จะต้องขออนุญาตจากเจ้ากระทรวงหัวเมืองนั้น เช่น หัวเมืองปักข์ได้ขึ้นอยู่กับ
สมุหพระกลาโหม เสนาบดีกระทรวงกลาโหม ก็จะเป็นผู้พิจารณา ถ้าเป็นหัวเมืองฝ่ายเหนือ
เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยก็จะเป็นผู้พิจารณา ถ้าเป็นหัวเมืองฝ่ายตะวันออก เสนาบดี
กรมท่าจะเป็นผู้พิจารณา⁶ ระเบียบทางราชการอีกประการหนึ่งก็คือผู้ประกอบอาชีพหาแร่
จะต้องเสียค่าภาคหลวงให้แก่รัฐบาล แร่ธาตุแต่ละประเภทจะต้องเสียค่าภาคหลวงในอัตรา
เท่าใดนั้นยังไม่พบหลักฐาน ปาลเลกซ์บันทึกไว้เพียงว่า ผู้ที่ไปร่อนทองต้องจ่ายค่าภาคหลวง
ให้แก่รัฐบาลตามที่กำหนด⁷ สำหรับแร่ดีบุกมีหลักฐานว่า จะต้องเสียค่าภาคหลวงในอัตรา
ร้อยละ 10 หรือสิบปีทุก 1 ปี จากผู้ขุดแร่ดีบุกโดยตรง อัตราดังกล่าวนี้เก็บในระยะก่อน
สมัยรัชกาลที่ 3⁸

ต่อมาเมื่อได้ตั้งกรมราชโลหกิจและภูมิวิทยา* เพื่อทำหน้าที่ควบคุมกิจการเหมืองแร่
ของประเทศใน พ.ศ. 2434 ในสมัยรัชกาลที่ 5 ผู้ประสงค์จะขออนุญาตตรวจแร่ ต้องขอ
อนุญาตจากกรมดังกล่าวและกรมแห่งนี้จะออกท้องตราอนุญาตให้ ผู้ขออนุญาตจะต้องนำ
ท้องตราไปให้เจ้าเมืองเมื่อเจ้าเมืองอนุญาตแล้ว ผู้ขออนุญาตก็ลงมือสำรวจแหล่งแร่ได้
และเมื่อแน่ใจว่ามีบ่อแร่พอที่จะทำได้ ณ ที่แห่งใดซึ่งไม่มีผู้ใดทำอยู่ก่อน เจ้าเมืองและกรม
การเมืองเห็นสมควรว่าจะให้ลงมือทำการได้ ผู้ขออนุญาตจะต้องขออนุญาตขึ้นไปที่กรุงเทพฯ
อีกครั้งเพื่อขอ “ใบอนุญาตผูกขาดเฉพาะตำบล” ซึ่งเป็น การกำหนดที่ให้ตรวจแร่เฉพาะ
ตำบลที่มีเขตที่แน่นอนในตำบลนั้น ผู้อื่นจะเข้าไปตรวจไม่ได้ ผู้ที่ได้รับอนุญาตต้องเสียค่า
ธรรมเนียมตั้งแต่ 50-200 บาท ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับขนาดของพื้นที่เล็กใหญ่ ใบอนุญาตใช้ได้ 1 ปี
เท่านั้น เมื่อผู้ถือใบอนุญาตผูกขาดเฉพาะตำบล ตรวจพบแน่นอนว่ามีแร่พอที่จะลงทุนทำ
เหมืองได้ ต้องยื่นเรื่องราวต่อกระทรวงมหาดไทยเพื่อขอ “ประทานบัตรทำเหมืองแร่” เมื่อ
ได้รับใบประทานบัตรทำเหมืองแร่แล้ว ต้องเสียค่าธรรมเนียม และค่าประทานบัตรตั้งแต่
200-400 บาท ตามขนาดของพื้นที่เล็กใหญ่ นอกจากนี้ยังต้องเสียค่าเช่าที่ดินเป็นรายปีไร่ละ
1 บาท แต่ที่มณฑลภูเก็ตคิดไร่ละ 1.50 บาท เพราะมีแร่อุดมสมบูรณ์กว่าที่อื่น เมื่อผู้ขอทำ
เหมืองแร่ขุดแร่ได้มากน้อยเท่าใด ต้องเสียค่าภาคหลวงร้อยละ 10-13 บาท เท่ากันหมด¹⁰
แต่ค่าภาคหลวงมีการเปลี่ยนแปลงในภายหลังอีกหลายครั้ง

นอกจากระเบียบปฏิบัติทางราชการดังกล่าวแล้ว ทางรัฐบาลยังมีวิธีอนุญาตให้หา
แร่อีกประเภทหนึ่งสำหรับรายบุคคล คือการออก “ใบอนุญาตร่อนหาแร่” มักจะอนุญาต
ให้ในพื้นที่ซึ่งมีแร่ไม่พอแก่การทำเหมือง หรือเป็นที่ไม่มีผู้ใดขออนุญาตทำเหมือง
มีแต่ราษฎรในท้องที่นั้น ๆ ไปเที่ยวขุดหาแร่เข้ามาขายเพียงเล็กน้อย การออกใบอนุญาต

* สังกัดอยู่ในกระทรวงเกษตราธิการเพียง 2-3 ปี แล้วย้ายไปขึ้นกับกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
และไปขึ้นกับกระทรวงมหาดไทยใน พ.ศ. 2439

เช่นนี้เป็นการออกให้เฉพาะตัวบุคคล และผู้ขออนุญาตจะต้องเสียค่าธรรมเนียมใบละ 4 บาท มีกำหนดใช้ได้ 1 ปี¹¹

6.3 การหาแร่ดีบุก

6.3.1 แหล่งแร่ดีบุก

ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ดีบุกเป็นแร่ที่มีความสำคัญมาโดยตลอด ในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้น ราษฎรไทยจะต้องการแร่ดีบุกส่งให้รัฐบาลในรูปของส่วย ซึ่งได้ปฏิบัติกันมาแต่สมัยอยุธยาแล้ว ผู้ส่งส่วยดีบุกคือไพร่หลวงที่มีภูมิลำเนาอยู่ในท้องที่ ๆ มีดีบุก ไม่ต้องทำราชการ แต่ส่งส่วยดีบุกแทนแรงงานได้ แหล่งแร่ดีบุกของไทยได้แก่หัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกมี เมืองระนอง ตะกั่วป่า กระบุรี ภูเก็ต สงขลา กระบี่ และตรัง มีภูเก็ตเป็นศูนย์กลางการค้า ดีบุก แหล่งแร่ดีบุกอีกแห่งคือทางตะวันออกของอ่าวไทยได้แก่เมืองต่าง ๆ ที่อยู่ในมณฑล นครศรีธรรมราชและมณฑลปัตตานีซึ่งได้แก่เมืองหนองจิก ยะหริ่ง ยะลา รามันท์ ระแงะ และสายบุรี แถบนี้มีเมืองนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลางการค้าดีบุกคุณภาพของดีบุกในเมืองไทยมีคุณภาพดีไม่ด้อยกว่าดีบุกที่พบในคอร์นวอลล์ (Cornwall) ประเทศอังกฤษ¹²

6.3.2 การหาแร่ดีบุกสมัยแรก

ราษฎรที่อยู่ในท้องถิ่นที่มีแร่ดีบุก สามารถหาแร่ได้ไม่ยากนัก เพราะแร่มักอยู่ตาม ผิวดินเป็นส่วนใหญ่ ราษฎรในสมัยนั้นเที่ยวหาแร่เก็บร่อนเอาได้ตามแม่น้ำลำธารหรือตามผิวดินได้โดยง่ายและเสียค่าใช้จ่ายน้อยมาก เครื่องมือที่ใช้ร่อนแร่สมัยแรก คงใช้ถาดหรือขาม หรือกะลาสุดแท้แต่จะหาได้ ต่อมาคงได้พัฒนาขึ้นคิดทำภาชนะสำหรับร่อนแร่ ชนิดหนึ่งที่เรียกว่า “เสียง” ซึ่งมีลักษณะคล้ายกระทะไม่มีหู มีขนาดพอจับถือได้ถนัด โดยมากมักทำด้วยไม้ไผ่ แต่ที่ทำด้วยเหล็กก็มี¹³ เมื่อได้แร่แล้วก็นำไปตากให้แห้งเพื่อนำไปถลุงในเตาถลุงต่อไป ด้วยการนำแร่เทลงไปในเตาปนกับถ่าน แล้วสูมไฟให้ร้อนจนแร่ดีบุกละลาย ไหลออกมา ซึ่งกว่าจะได้แร่ดีบุกออกมาจะต้องทำซ้ำหลายครั้ง ดีบุกสมัยนั้นมักจะหลอมเป็นก้อนเล็ก ๆ ไม่เป็นแท่งใหญ่เหมือนในปัจจุบัน ทั้งนี้เพราะมุ่งความสะดวกในการขนส่ง¹⁴

6.3.3 ประเภทของเหมืองแร่และผู้ประกอบการ

ผู้ประกอบการอาชีพหาแร่ขุดแร่ดีบุกมีทั้งชาวไทย ชาวจีน และชาวต่างประเทศตะวันตก ในเบื้องต้น บุคคลกลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้ต้องการเหมืองน้ำก่อน เพราะการขุดแร่ดีบุกจำเป็นต้องมีน้ำให้เพียงพอในการล้างแร่เพื่อแยกดินออกจากแร่ จึงเรียกการขุดแร่ดีบุกว่า “ทำเหมือง” แล้วเรียกบริเวณที่ขุดแร่ว่า “เหมือง” การทำเหมืองในเมืองไทยจึงมี 3 ประเภทด้วยกันคือ เหมืองแล่น เหมืองคล้ำ และเหมืองใหญ่¹⁵

การทำเหมืองแล่น เริ่มจากเมื่อทราบว่ามีแร่อยู่ที่ใด พอถึงเวลาฝนตกก็ไปขุด แล้วอาศัยน้ำฝนที่ไหลหรือขังอยู่ล้างแร่ การขุดแร่วิธีนี้เหมาะสำหรับผู้มีทุนน้อย และทำกันภายในครอบครัว ซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนไทยที่มีภูมิลำเนาอยู่ในหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกซึ่งมีแร่ดีบุกมาก พวกเขาจะขุดกันเพียงเล็ก ๆ น้อย ๆ และนำไปขายต่างเมืองอยู่เป็นประจำ

การทำเหมืองคล้ำ เป็นการหาแร่ด้วยวิธีอาศัยเหมืองน้ำที่มีอยู่ตามธรรมชาติ เช่น ลำธาร เป็นต้น เพื่อใช้ล้างแร่ ถ้าน้ำในเหมืองยังมีอยู่ครบได้ก็ยังคงขุดแร่อยู่เสมอ ผู้ที่ทำเหมืองคล้ำ จะได้ผลมากกว่าผู้ทำเหมืองแล่น แต่ต้องใช้เงินมากเพราะบางที่ต้องสร้างทำนบ และต้องจ้างกรรมกร ดังนั้น ผู้ที่จะทำเหมืองคล้ำได้ต้องมีทุนมาก หรือหลาย ๆ คนเข้าร่วมทุนกันทำก็ได้

สำหรับเหมืองใหญ่ เป็นการทำเหมืองที่ต้องใช้เงินมากกว่าการทำเหมืองคล้ำ แร่ดิบๆ จะอยู่ไกลแหล่งน้ำสักเท่าใด นายเหมืองก็ต้องลงทุนขุดคูคลอง หรือทำท่อทางน้ำชักสายน้ำสำหรับล้างแร่มาจากภูเขากว้างไกลจนถึงที่ขุดแร่ จึงจำเป็นต้องจ้างกรรมกรเหมืองแร่นับจำนวนพัน การทำเหมืองใหญ่จะได้ผลกำไรมากกว่าวิธีอื่น ผู้ประกอบการทำเหมืองใหญ่มีหลักฐานว่า เป็นผู้ว่าราชการเมือง ซึ่งไปหาทุนจากเมืองปีนัง ด้วยการกู้เงินหรือชักชวนให้พ่อค้าจีนเข้าหุ้นส่วนกันทำเหมืองแร่ในไทย¹⁶ ส่วนกรรมกรนั้น ก็ไปหาจ้างชาวจีนที่เมืองปีนัง เพราะเมืองที่มีแร่ดิบๆมากมีผู้คนอาศัยอยู่น้อย ที่เป็นเช่นนี้เพราะไม่ค่อยมีที่ราบที่จะทำไร่ทำนา¹⁷

ชาวไทยมักประกอบอาชีพด้วยการทำเหมืองแล่นดังได้กล่าวแล้ว ส่วนชาวจีนซึ่งโดยมากเป็นผู้มีทุนมากมาจากสิงคโปร์และปีนัง คนกลุ่มนี้จะลงมือทำเหมืองขนาดเล็กก่อนคือเหมืองแล่น และเหมืองคล้ำ และต่อไปก็จะทำเหมืองใหญ่ หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า ชาวจีนจะลงทุนทำเหมืองแร่ด้วยเงินจำนวนน้อยก่อน เมื่อทำได้กำไรก็ค่อย ๆ ขยายกิจการเหมืองแร่ออกไปตามรายได้ที่ได้รับเมื่อแร่หมดก็จะย้ายไปหาที่ใหม่ ถ้าเป็นที่มีแร่มากก็จะจ้างกรรมกรเหมืองมากขึ้น โดยเฉพาะการทำเหมืองแร่ที่เมืองภูเก็ต ในเมืองหนึ่ง ๆ ถ้าเป็นเหมืองใหญ่จะใช้กรรมกรไม่ต่ำกว่า 1,100 คน¹⁸

ส่วนวิธีการทำเหมืองแร่ของชาวต่างประเทศตะวันตกนั้น ในขั้นต้นเมื่อคาดว่าจะมีแร่ ณ ที่ใดก็จะขออนุญาตทำการตรวจแหล่งแร่ เมื่อไปสำรวจหรือว่าจ้างให้ราษฎรในท้องถิ่นนั้นนำไปจนพบว่ามีแร่อยู่ที่ใดแน่นอนแล้ว ก็จะขออนุญาตผูกขาดตรวจแร่เฉพาะตำบลนั้น ๆ เป็นวิธีการที่ป้องกันไม่ให้ผู้อื่นเข้ามาทำแร่ในที่นั้น ๆ ได้ เมื่อได้ตัวอย่างแร่มาก็ชักชวนพรรคพวกมาร่วมกันลงทุนตั้งเป็นบริษัทแล้วขอประทานบัตรทำการแร่ เมื่อรับไปประทานบัตรมาแล้วก็ไปตั้งบริษัทกำหนดหุ้นและเมื่อจัดการหุ้นเรียบร้อยแล้วก็จะตั้งผู้อำนวยการและกรรมการเพื่อดูแลบริษัททันที ต่อมาจึงลงมือทำ ในขณะที่เดียวกันก็เปิดชื่อขายหุ้นไปด้วย¹⁹ จะเห็นได้ว่าเพียงเริ่มต้นก็ตั้งบริษัทดำเนินกิจการอย่างใหญ่โตเสียแล้ว วิธีการเช่นนี้คาดว่าจะขาดทุน เพราะปรากฏว่าภายหลังจากที่ได้ตั้งกรมราชโลหกิจและภูมิวิทยาแล้ว มีเหมืองแร่ของชาวต่างประเทศเพียงสองเหมืองที่ทำแล้วได้ผลกำไร คือเหมืองอิตา ในอำเภอเบตง จังหวัดยะลา ดำเนินการโดยบริษัทอังกฤษ มีกัปตันแคมป์เป็นผู้อำนวยการ กับเหมืองที่บริเวณทุ่งคา จังหวัดภูเก็ตของบริษัททุ่งคาฮาเบอร์ โดยกัปตันไมล์ นอกจากนี้แล้วยังไม่ปรากฏมีบริษัทต่างประเทศบริษัทใดทำเหมืองแร่มีกำไรขึ้นมาเลยในสมัยรัชกาลที่ 5²⁰

6.3.4 องค์ประกอบสำคัญในการทำเหมืองแร่และบทบาทของรัฐบาลในสมัยรัชกาลที่ 5 ในการส่งเสริมการทำเหมืองแร่ดีบุก

การทำเหมืองแร่ดีบุกต้องคำนึงถึงองค์ประกอบสำคัญหลายประการ ประการแรกคือ เงินทุนผู้ประกอบการเหมืองแร่ในสมัยนั้นมักได้แก่ เจ้าเมืองและกรมการเมือง ซึ่งเป็นผู้ออกทุนให้ดำเนินการทำเหมืองแร่ และต้องว่าจ้างชาวเงินจากปีนังและสิงคโปร์เข้ามาเป็นกรรมกรเหมืองแร่ ทั้งนี้เพราะราษฎรโดยเฉพาะแถบหัวเมืองฝั่งทะเลตะวันตกมีน้อยตั้งได้กล่าวแล้ว เมื่อเจ้าเมืองเงินทุนหมดต้องขอกู้เงินจากพวกพ่อค้าที่ปีนังและสิงคโปร์มาลงทุนทำเหมืองแร่ต่อ โดยเสียดอกเบี้ยเดือนหนึ่งร้อยละ $1\frac{1}{2}$ บ้าง และร้อยละ 2 บ้าง และเงินค่าดอกเบี้ยนั้น ถึงเวลาครบสามเดือน ถ้ายังไม่ชำระเงินต้น ก็จะคิดเงินค่าดอกเบี้ย 3 เดือนก่อนนั้นทบเป็นเงินต้น และคิดดอกเบี้ยรวมทั้งดอกเบี้ยและเงินต้นเดิมต่อไปอีก เช่นนี้เรื่อย ๆ จนกว่าจะชำระเงินหมดสิ้น ทำให้เหมืองแร่ไม่มีกำไร²¹

องค์ประกอบสำคัญอีกประการหนึ่งคือ แรงงานกรรมกรเหมืองแร่ เนื่องจากในท้องที่ ๆ มีแร่ มีราษฎรน้อย จึงจำเป็นต้องจ้างกรรมกรชาวเงินจากปีนังและสิงคโปร์มาทำเหมืองแร่ แต่ปัญหาที่สำคัญกว่านี้คือ กรรมกรชาวเงินไม่ปรารถนาจะมารับจ้างทำเหมืองแร่ในไทย ทั้งนี้เพราะเจ้าเมืองและกรมการเมืองไม่ให้สวัสดิการที่ดีแก่กรรมกรเหมืองชาวเงิน ซึ่งต่างไปจากกรรมกรเหมืองแร่ในเขตมลายูของอังกฤษซึ่งได้รับสวัสดิการที่ดีกว่า²²

นอกจากนี้ในการทำเหมืองแร่ ยังต้องพิจารณาถึงสิ่งต่าง ๆ อีกสามประการคือ การจัดการปกครองภายในท้องถิ่น การปรับปรุงการคมนาคมให้สะดวก และการจัดการเรื่องสายน้ำ เนื่องจากว่าท้องที่ ๆ มีแร่ดีบุกนั้น สภาพบ้านเมืองยังไม่เรียบร้อย ฉะนั้นก่อนที่จะให้ชาวต่างประเทศเข้าทำเหมืองแร่ต้องจัดการปกครองให้เรียบร้อยเสียก่อน เช่น ที่เมืองกลันตันซึ่งมีโจรผู้ร้ายชุกชุม²³ ถ้าไม่จัดการเสียก็อาจทำให้เกิดเรื่องร้ายแรง ซึ่งมีตัวอย่างมาแล้วที่เมืองหล่มสัก และที่พุทรีว แขวงเมืองลพบุรี* ทำให้รัฐบาลได้รับผลไม่คุ้มค่า เพราะต้องเสียค่าใช้จ่ายไปมากในการปราบปรามเหตุร้ายที่นั่น²⁴ นอกจากนี้เรื่องการคมนาคมก็เป็นสิ่งจำเป็น โดยเฉพาะการสร้างทางรถไฟ และถนนที่จะขนของจากเหมืองถึงสถานีรถไฟ เนื่องจากในสมัยนั้นท้องที่ ๆ มีแร่มาก แต่ยังไม่สามารถเปิดทำเหมืองแร่ได้ เพราะการเดินทางไปมาลำบากมาก ส่วนเรื่องสายน้ำที่จะนำมาใช้ล้างแร่ก็เป็นเรื่องที่จะต้องจัดการตรวจตราให้แน่ชัด ทั้งนี้เพื่อเป็นการให้ความสะดวกแก่ผู้ทำเหมืองแร่ดีบุก

รัฐบาลในสมัยรัชกาลที่ 5 ตระหนักถึงความสำคัญขององค์ประกอบต่าง ๆ ดังกล่าวนี้นี้ จึงได้พยายามช่วยเหลือและสนับสนุนในเรื่องเงินทุน ก่อนที่อังกฤษจะมาลงทุนทำเหมืองแร่

* กรมราชโลหกิจและภูมิวิทยาได้อนุญาตให้ชาวต่างชาติทำเหมืองทองที่เมืองหล่มสักและที่พุทรีว แขวงเมืองลพบุรี ผู้รับอนุญาตก็ไปหาคนพื้นเมืองมาขุดแร่หาแร่มาขายให้กับผู้รับอนุญาต ในที่สุดที่ทั้งสองแห่งดังกล่าว กลายเป็นที่ชุมนุมคนพาล ตั้งช่อกุศลเป็นโจรผู้ร้าย และมีการพินัน

ในไทยนั้น ทุนในการทำเหมืองแร่ดีบุกได้จากเจ้าเมืองซึ่งเป็นเจ้าภาษีด้วย* เป็นผู้ออกทุนให้นายเหมือง ซึ่งส่วนมากเป็นคนจีน เมื่อรัฐบาลยกเลิกระบบการเก็บภาษีโดยให้เจ้าเมืองผูกขาดนั้น นายเหมืองไม่สามารถหาเงินทุนมาใช้จ่ายในการจ้างกรรมกรชาวจีนมาทำเหมืองแร่ได้ รัฐบาลเห็นสมควรให้จัดตั้งธนาคารขึ้นที่ภูเก็ต เพื่อเป็นแหล่งเงินกู้ที่เสียดอกเบี้ยต่ำให้กับพวกนายเหมือง²⁵ กรณีกรรมกรชาวจีนไม่ต้องการมารับจ้างทำเหมืองแร่ในไทยทางรัฐบาลก็ได้แก้ไขด้วยการให้นายเหมืองจัดเรือไปรับกรรมกรมาจากเมืองจีนโดยตรงโดยไม่ต้องแวะที่เมืองท่าสิงคโปร์และปีนัง เพราะถ้าแวะแล้วกรรมกรชาวจีนจะหนีเข้าไปทำงานในมลายูเสีย สำหรับในเรื่องนี้รัฐบาลเป็นผู้ทำสัญญาเช่าเรือเอง และยังช่วยนายเหมืองออกค่าใช้จ่ายอื่น ๆ อีก²⁶ สำหรับเรื่องของสายน้ำ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชดำริให้จัดหาวิศวกรทำหน้าที่ตรวจทางสายน้ำ เพื่อให้รู้ว่าสายใดมาจากเขาใด และควรจะเดินทางใด จัดแบ่งไปใช้ในการทำเหมืองใดให้ชัดเจนแน่นอน ทั้งนี้ก็เพื่อจะเป็นการอุดหนุนแก่ผู้ทำเหมืองแร่ดีบุก²⁷

สำหรับเรื่องการปรับปรุงเส้นทางคมนาคม รัฐบาลให้ความสนใจน้อยมากเมื่อเปรียบเทียบกับ การแก้ไขปัญหาระบบอื่น ๆ เพิ่งสนใจจริงจังเมื่อมีแรงผลักดันจากภายนอกคืออังกฤษกำลังขยายอำนาจมา กล่าวคือ เมื่อไทยทำอนุสัญญาลับกับอังกฤษใน พ.ศ. 2440 แล้ว อังกฤษได้เข้ามาขอประทานบัตรทำเหมืองแร่ในไทยมากขึ้น พ่อค้าอังกฤษต้องการเส้นทางคมนาคมที่สะดวกและรวดเร็วเพื่อขยายตลาดการค้าของตน โดยเฉพาะการขนส่งแร่ จึงมีผู้เสนอขอสัมปทานสร้างทางรถไฟผ่านภาคใต้ของไทย โดยเฉพาะบริเวณคอคอดกระ แต่ได้รับการปฏิเสธจากรัฐบาลเสมอมา ครั้นเมื่อรัฐบาลได้รับรายงานการตรวจราชการในแหลมมลายูจากพระยาศรีสหเทพ (เส็ง วิริยะศิริ) ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย นายเวสเดนการ์ด (Mr. Westingard) ผู้ช่วยของนายเอ็ดเวิร์ด เฮนรี สโตรเบล (Edward Henry Strobel) ที่ปรึกษาทั่วไปของรัฐบาลว่า รัฐบาลไทยจำเป็นต้องปรับปรุงการคมนาคมในภูเก็ตให้ดีขึ้น มิฉะนั้นอังกฤษจะถือสิทธิดำเนินการเสียเอง เพื่อพัฒนาทางการค้า เพราะภูเก็ตเป็นดินแดนที่จะเป็นประโยชน์ต่อความก้าวหน้าทางพาณิชย์ของอังกฤษมากที่สุด ทางแก้ไขที่ดีที่สุดคือการปรับปรุงการคมนาคมทางรถไฟ เพราะให้ประโยชน์ทั้งทางเศรษฐกิจและการเมือง ดังนั้นรัฐบาลจึงได้เริ่มโครงการสร้างทางรถไฟสายใต้ต่อจากเพชรบุรีลงไปจนสุดเขตแดนในเวลาต่อมาจนสำเร็จ²⁸

* เช่น พระยารัตนเศรษฐี (คอซู้เจียง ณ ระนอง) เจ้าเมืองระนอง และพระยาวิชิตสงคราม (ทัต รัตนดิถก ณ ภูเก็ต) เจ้าเมืองภูเก็ต

เชิงอรรถ

1. ฉิ่ง บัปติสต์ ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 111.
2. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
3. เรื่องเดียวกัน, หน้า 72.
4. เรื่องเดียวกัน, หน้า 112.
5. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
6. วรณชสิทธิ์ บุญมี, “ความสัมพันธ์กับอังกฤษในบางลักษณะสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : กรมป่าไม้และการเหมืองแร่”, หน้า 218.
7. ฉิ่ง บัปติสต์ ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 111.
8. วรณชสิทธิ์ บุญมี, “ความสัมพันธ์กับอังกฤษในบางลักษณะสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : การป่าไม้และการเหมืองแร่”, หน้า 207.
9. เรื่องเดียวกัน, หน้า 218.
10. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.6 กษ.6/2 กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการทำแร่ วันที่ 15 สิงหาคม ร.ศ.128 อ้างใน วรณชสิทธิ์ บุญมี, เรื่องเดียวกัน, หน้า 218.
11. เรื่องเดียวกัน, หน้า 219.
12. เรื่องเดียวกัน, หน้า 192-193 และ 256.
13. กรมราชโลหกิจและภูมิวิทยา กระทรวงเกษตรราธิการ, *จดหมายเหตุว่าด้วยการทำเหมืองแร่ในประเทศไทย พ.ศ. 2468*, หน้า 83 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 195.
14. เรื่องเดียวกัน, หน้า 197.
15. เรื่องเดียวกัน, หน้า 219-220.
16. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาตำราพระอักษร, “ตำนานเมืองระนอง”, *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 50*, เล่ม 29 (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511), หน้า 255.
17. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
18. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 กษ.6.5/8 จดหมายรายงานและระยะทางของมิสเตอร์เออาร์ คลูนิส ถึง มิสเตอร์ ดับเบิลยู เดอ มุลเลอร์ เจ้ากรมราชโลหกิจ วันที่ 31 ตุลาคม ร.ศ. 113 อ้างใน วรณชสิทธิ์ บุญมี, “ความสัมพันธ์กับอังกฤษในบางลักษณะสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : การป่าไม้และการเหมืองแร่”, หน้า 221.
19. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 กษ.6/2 กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการทำแร่ วันที่ 15 สิงหาคม ร.ศ. 128 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 224.
20. เรื่องเดียวกัน, หน้า 225.

21. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 กษ.6.2/1 พระราชหัตถเลขาถึงพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ วันที่ 19 พฤศจิกายน ร.ศ. 115 อ้างในเรื่องเดียวกัน, หน้า 234.
22. เรื่องเดียวกัน, หน้า 235.
23. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.2.22 ข/8 สำเนาบันทึกวาจาคำแปลเรื่องเขตร์แดน เมืองรามันท์ กับเมืองเประ ระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับเซอร์ แฟรงค์สเวทเทนแฮม ผู้ว่าราชการเมืองสิงคโปร์ วันที่ 12 กรกฎาคม ร.ศ. 120 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 253.
24. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 กษ.6/2 กรมหลวงดำรงราชานุภาพกราบบังคมทูล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการทำไร่ วันที่ 15 สิงหาคม ร.ศ. 128 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 252.
25. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.53/10 บันทึกคณะกรรมการที่ปรึกษาในการทำนุบำรุง เศรษฐกิจมณฑลภูเก็ต วันที่ 27 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 125 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 345.
26. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ม.2.14/59 รายงานการตรวจราชการของพระยา- ศรีสเทพ และนายเวสเดนการ์ด ร.ศ.125 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 348.
27. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 กษ.6.5/8 พระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นพิทยลาภ- พุทธิธาดา วันที่ 16 มกราคม ร.ศ. 115 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 256.
28. เรื่องเดียวกัน, หน้า 358.

บทที่ 7 การค้าขาย

อาชีพค้าขาย เป็นอีกอาชีพหนึ่งที่คนไทยให้ความสำคัญไม่น้อยไปกว่าอาชีพต่าง ๆ ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น ชาวไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ได้ประกอบการค้าทั้งภายในประเทศ และกับต่างประเทศ

7.1 การค้าขายภายใน

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น การค้าภายในมักเป็นการแลกเปลี่ยนสินค้ากันเป็น ส่วนมากภายในหมู่บ้านเดียวกัน การแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างหมู่บ้านต่อหมู่บ้าน หรือ ระหว่างเมืองต่อเมืองคงมีเพียงเล็กน้อย ทั้งนี้อาจเป็นเพราะการคมนาคมที่ยังไม่เพียงพอ ค่าขนส่งคงแพง แต่เหตุผลที่สำคัญกว่านั้นคือ ทุก ๆ หมู่บ้านสามารถผลิตเครื่องยังชีพใน ชีวิตประจำวันได้เอง จึงไม่มีความจำเป็นที่จะต้องแลกเปลี่ยน แต่มีข้อที่น่าสังเกตว่าในบริเวณ ที่มีแม่น้ำสายใหญ่ ๆ ไหลผ่าน และบริเวณที่ราบตอนกลางจะเป็นที่ที่มีการค้าคึกคักกว่าที่อื่น เพราะมีลำคลองต่าง ๆ ใช้เป็นเส้นทางคมนาคม¹ จะเห็นตัวอย่างได้จากชาวบ้านชาวชัยนาท ทำแพไม้ไผ่ ล่องแม่น้ำไปขายที่อยุธยา และบางกอก²

7.1.1 พ่อค้าเงินกับการค้าภายใน

หลักฐานทางประวัติศาสตร์จำนวนมาก ได้แสดงให้เห็นว่าผู้ที่มีบทบาทสำคัญ ควบคุมการค้าภายในของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้แก่ พ่อค้าจีน ชาวจีนดำเนิน อาชีพทางการค้ากันอย่างกว้างขวางคือเป็นพ่อค้าคนกลาง พ่อค้าย่อย พ่อค้าเร่ และพ่อค้า ส่งสินค้าออก

พ่อค้าจีนเป็นพ่อค้าคนกลางได้ไม่ยากเลย ในเมื่อสภาพสังคมไทยเอื้ออำนวยให้ กล่าวคือ สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ประกอบด้วยชนสองชั้น คือ ชนชั้นปกครอง และสามัญชน หรือเรียกว่าชนชั้นนายกับชนชั้นไพร่ ความสัมพันธ์ระหว่างชนสองชั้นนี้มีความห่างกันมาก ชาวจีนได้เข้ามาเชื่อมช่องว่างระหว่างชนสองชั้นนี้หาประโยชน์ด้วยการ เป็นพ่อค้าคนกลาง นำผลิตผลจากตลาด ชาวไร่ ชาวสวน หรือสินค้าจากพ่อค้าต่างชาติ มาบริการแก่ผู้บริโภคนอกจากสภาพสังคมอำนวยแล้ว ชาวจีนยังได้เปรียบชนกลุ่มน้อย อื่น ๆ ตรงที่ไม่ต้องเป็นไพร่และทาส จึงทำให้สามารถประกอบอาชีพค้าขายได้ทุกแบบ ไม่ว่าจะ เป็นพ่อค้าย่อยหรือพ่อค้าเร่ หลักฐานของชาวต่างประเทศตะวันตกที่เดินทางมา เมืองไทย ได้ยืนยันว่าพ่อค้าจีนเปิดร้านค้าย่อยเป็นแพริมแม่น้ำลำคลองที่สำคัญ โดยเฉพาะ สองฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา³ นอกจากเป็นแพร้านค้าแล้ว ร้านค้าย่อยบนบกริมถนนก็มีมากมาย โดยเฉพาะถนนไปสู่อู่ตลาดสำเพ็ง สองเส้นทางประกอบด้วยบ้านชั้นเดียว ใช้เป็นร้านค้าและ

ที่อาศัยของพ่อค้าจีน ร้านค้าย่อยเหล่านี้ขายผลิตผลทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ โดยเฉพาะสินค้าจากประเทศจีน⁴

นอกจากนี้ ชาวจีนยังประกอบอาชีพเป็นพ่อค้าเร่ ด้วยการนำสินค้าไปบริการ ผู้บริโภคถึงที่พักอาศัยกันทีเดียว พ่อค้าเร่ชาวจีนมีอยู่ทั่วไปทั้งทางบกและทางน้ำ สำหรับทางน้ำนั้น จะเห็นพ่อค้าเร่ชาวจีนพายเรือขึ้นล่องตามแม่น้ำลำคลอง ขายอาหารและสิ่งของที่ใช้ในชีวิตประจำวัน มีจำนวนเป็นร้อย ๆ ลำ พายขึ้นล่องแทบทุก ๆ ชั่วโมง⁵ ในกรณีที่เร่ขายไปยังหัวเมือง พ่อค้าจีนก็มีความวิริยะอุตสาหะไม่น้อยทีเดียว เดินทางไปตามทุ่งนาและป่าเขานำเอาผ้า เครื่องถ้วยชาม และของเบ็ดเตล็ดจากเมืองจีนไปแลกข้าว ฝ้าย และผลิตผลอย่างอื่นตามหัวเมืองต่าง ๆ ที่ตนผ่านไป⁶

ในฐานะที่ได้เป็นพ่อค้าส่งสินค้าออก ก็เพราะมีบรรยากาศทางการเมืองที่เอื้ออำนวย กล่าวคือ ในสมัยรัชกาลที่ 3 การค้าของไทยกับต่างประเทศเป็นการค้าผูกขาด พ่อค้าต่างชาติไม่สามารถติดต่อค้าขายกับราษฎรโดยตรงได้ ทางรัฐบาลอังกฤษได้ขอเจรจาทางการค้าไทยตกลงทำสนธิสัญญาเบอร์นี เป็นผลให้รัฐบาลไทยเริ่มถอนตัวจากการผูกขาดการค้าเป็นลำดับมา โดยเปิดโอกาสให้พ่อค้าจีนทำแทนมากขึ้นเรื่อย ๆ ในระยะนี้พ่อค้าจีนแข่งขันประมูลการผูกขาดสินค้า ผูกขาดการผลิตสุรา และผูกขาดการเก็บภาษีอากรกันมาก โดยจ่ายเงินจำนวนหนึ่งให้รัฐบาล เพื่อซื้อสิทธิในการออกไปซื้อสินค้าที่ตนผูกขาดตามชนบทเพื่อส่งเป็นสินค้าออกแต่ผู้เดียว⁷ อย่างไรก็ตาม การที่พ่อค้าจีนเป็นผู้ผูกขาดนี้ได้สร้างอิทธิพลให้ตนเองได้มาก สามารถควบคุมและกำหนดราคาในการซื้อขาย หรือส่งออกนอกประเทศในขณะเดียวกันเป็นการเปิดโอกาสให้ขูดรีดราษฎร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงเห็นว่าพ่อค้าผูกขาดบางคนมีพฤติกรรมที่ไม่ดี จึงโปรดให้ยกเลิกเสีย

ประเด็นสำคัญสำหรับเรื่องการค้าภายในของไทยในสมัยนี้ก็คือ เพราะเหตุใดชาวจีนจึงควบคุมเศรษฐกิจของไทยไว้ได้ ซึ่งอาจวิเคราะห์ได้ดังนี้คือ⁸ ในด้านการเมืองการปกครอง รัฐบาลไทยไม่กีดกันผู้อพยพชาวจีน ชาวจีนที่อยู่ในประเทศมีสิทธิเท่าราษฎรไทย คือสามารถซื้อที่ดินปลูกบ้านตั้งร้านค้า ทำสวนทำไร่ ต่อเรือสินค้าภายในประเทศได้ และยังสามารถเดินทางทั่วพระราชอาณาจักรได้ ซึ่งประการหลังนี้เป็นอภิสิทธิ์เหนือพ่อค้าต่างชาติตะวันตก นอกจากนี้ในฐานะพลเมืองชาวจีนไม่ต้องเป็นไพร่ จึงมีเวลาประกอบอาชีพส่วนตัวได้ตลอดเวลา ซึ่งก็ได้เปรียบชาวไทย ในด้านการเมืองระหว่างประเทศ ชาวจีนได้สมัครเป็นคนในบังคับต่างชาติกันมาก พวกพ่อค้าจีนก็จะได้รับความคุ้มครองจากกงสุลต่างชาติ และกงสุลมักจะมีจดหมายเข้ามาขอร้องเจ้าหน้าที่ฝ่ายไทย ในเรื่องให้ความสะดวกและความคุ้มครองพ่อค้าเหล่านั้น ในเรื่องการค้าของชาวจีน รัฐบาลไทยก็ให้อภิสิทธิ์ไว้มาก เช่น มีสิทธิต่อเรือสินค้าภายในประเทศได้ สามารถส่งสินค้าออกโดยไม่ต้องเสียภาษี นอกจากนี้เรือสินค้าของพ่อค้าจีนยังสามารถเข้ามาค้าขายโดยเสียภาษีปากเรือในอัตราที่ต่ำกว่าเรือสินค้าของชาติอื่น ส่วนทางด้านอุปนิสัยใจคอ ชาวจีนเป็นผู้ที่มีความมานะอดทน วิริยะอุตสาหะ และมุมนานะ

ทำงานเพื่อหนีความยากจน แม้จะต้องขนสินค้าเข้าไปขายในท้องถิ่นไกล ๆ ซึ่งมักจะได้รับผลประโยชน์น้อย แต่ต้องใช้เวลามากในการต่อล้อต่อเถียงตกลงในการซื้อขาย ซึ่งลักษณะดังกล่าวพ่อค้าชาติใดก็ไม่ต้องการแข่งขัน นอกจากนี้ชาวจีนเป็นชนชาติที่รักพวกพ้องและคอยช่วยเหลือกัน เริ่มตั้งแต่ระดับครอบครัวไปจนถึงระดับกลุ่มที่พูดภาษาเดียวกัน กล่าวคือ จะช่วยเหลือพวกพ้องของตนก่อนชนชาติอื่น เช่น ในการตั้งบ่อนการพนัน เจ้าของบ่อนจะเลือกชาวจีนเข้าทำงานในบ่อน ตั้งแต่เป็นคนกำถั่ว คนเก็บเงิน จนกระทั่งเสมียน โดยอ้างว่าคนไทยไม่ชำนาญในการคิดคะแนนและคิดบัญชีเท่าคนจีน

ในด้านมนุษยสัมพันธ์ ชาวจีนก็เข้าใจหลักจิตวิทยา ที่จะนำมาประยุกต์ใช้เพื่อประโยชน์ในทางการค้าของตน ได้แก่การแสดงความอ่อนน้อมถ่อมตน เข้าพึ่งพาเจ้านาย ด้วยการนำของมากำนัล หรือช่วยเหลือทำการค้าขายแทน ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นปกครองกับชาวจีนมีความใกล้ชิดขึ้น ส่วนมนุษยสัมพันธ์กับชาวนาและชาวไร่ พ่อค้าจีนก็รู้จักสร้างความคุ้นเคยและมีความเป็นกันเองกับชาวไทย เช่นเมื่อไปค้าขายและซื้อผลผลิตกลับมา เขาจะนำของขวัญไปแจกเด็ก ๆ หรือนำข้าวจากเมืองหลวงหรือต่างประเทศไปเล่าให้ชาวไทยตามชนบทฟังด้ว การสร้างความคุ้นเคยเช่นนี้เป็นหนทางให้การติดต่อค้าขายกันสะดวกยิ่งขึ้น

7.1.2 การค้าขายในชุมชนทางภาคเหนือ

รูปแบบการค้าขายภายในชุมชนภาคเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ เป็นอีกรูปแบบหนึ่งที่น่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือ ผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการค้าภายในมาแต่สมัยโบราณก่อนตั้งอาณาจักรสุโขทัย ได้แก่พ่อค้าวัวต่าง คำว่า “ต่าง” เมื่อเป็นคำกิริยา แปลว่า บรรทุก แต่เมื่อเป็นคำนามหมายถึงภาชนะที่ทำด้วยไม้ไผ่ ฉะนั้นวัวต่างก็หมายถึงวัวที่ใช้บรรทุกสินค้าหรือสิ่งของโดยมีสินค้าหรือสิ่งของบรรจุอยู่ในภาชนะที่ทำด้วยไม้ไผ่ วางไว้บนหลังวัวต่างที่วางไว้บนหลังวัวมีด่านละ 1 ใบ โดยมีไม้เชื่อมต่อกัน เพื่อมิให้วัวได้รับความเจ็บปวดบนหลังวัวต้องมีหมอนหนุนไม้ค้ำต่างแล้วก็มีเชือกผูกมัดระหว่างต่างกับวัว เพื่อมิให้สิ่งของตกในระหว่างเดินทาง⁹

บุคคลที่มีอาชีพเป็นพ่อค้าวัวต่าง เป็นชาวนาในหมู่บ้าน ใช้เวลาว่างจากการเก็บเกี่ยวทำการค้าขายด้วยพาหนะวัวต่าง พ่อค้าวัวต่างบางคนไม่ทำนาเองแต่จ้างบุคคลอื่นทำ เพื่อตนเองจะได้มีเวลาค้าขาย เพราะรายได้จากการค้าขายดีกว่าการทำนา พ่อค้าวัวต่างจะนำสินค้าของตนเองไปขายควบคู่กับการรับจ้างขนส่งสินค้าของบุคคลอื่นด้วย¹⁰ พ่อค้าวัวต่างมีฐานะเป็นคนกลาง นำสินค้าจากหมู่บ้าน ส่วนมากเป็นผลผลิตจากป่า หรือพืชผลเล็กๆ น้อยๆ ในท้องถิ่นของตน นำไปขายให้แก่พ่อค้าในเมือง หรือคนในหมู่บ้านอื่น ซึ่งตนเองเดินทางผ่าน แล้วซื้อสินค้าสำเร็จรูป เช่น เสื้อผ้า ด้าย น้ำมันก๊าด ไม้ขีดไฟ เครื่องใช้ทำด้วยโลหะ ตลอดจนอาหาร เช่น เกลือ และปลาแห้ง นำไปขายในหมู่บ้าน หรือเส้นทางที่ตนเดินทางผ่าน สำหรับสินค้าประเภทเสื้อผ้าสำเร็จรูป เชื้อเพลิง หรือเครื่องใช้สำเร็จรูปจาก

โรงงานอุตสาหกรรม เพิ่งเข้ามามีบทบาทสำคัญในการแลกเปลี่ยนในภาคเหนือประมาณกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ภายหลังจากที่อังกฤษได้เข้ามาบังคับให้พม่าและทำสัญญากับไทย ให้เปิดการค้าขายอย่างเสรี¹¹

การค้าขายด้วยพาหนะวัวต่าง ได้รับความนิยอย่างกว้างขวาง เพราะระยะหลังมีสินค้าสำเร็จรูปจากโรงงานอุตสาหกรรมของยุโรปส่งเข้ามาขายในเมือง ประกอบกับภาคเหนือของไทยยังขาดการพัฒนาการคมนาคมทางบก ศูนย์กลางการค้าที่สำคัญคือเชียงใหม่ และท่าอิฐ¹²

กิจการค้าด้วยพาหนะวัวต่าง รุ่งเรืองในช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20 แต่เมื่อรัฐบาลไทยได้ดำเนินการพัฒนาการคมนาคมทางบก มีผลกระทบให้พ่อค้าวัวต่างต้องเลิกอาชีพไป ทั้งนี้เพราะมีรถยนต์เข้ามาขนส่งสินค้าและสิ่งของแทนวัวต่าง พ่อค้าวัวต่างส่วนมากก็กลับไปประกอบอาชีพ เป็นชาวนาในหมู่บ้านตามเดิม¹³

7.1.3 สภาพการค้าขายในหัวเมืองปักษ์ใต้สมัยรัชกาลที่ 5 (พ.ศ. 2433-2434)

จากบันทึกการเดินทางเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้และหัวเมืองแขก ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทำให้เห็นการค้าขายของราษฎรในแถบนี้มีหลายลักษณะ ได้แก่ ทำการค้าขายกันภายในตัวเมือง ทำการค้าขายกัน ณ ที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ที่ห่างจากตัวเมืองเป็นการค้าขายของชาวป่าที่เรียกว่า ตลาดนัด และประการสุดท้ายเป็นการค้าขายกับต่างเมือง ทั้งหัวเมืองที่ใกล้เคียงและหัวเมืองที่ห่างไกล

การค้าขายกันภายในตัวเมือง สังเกตได้ว่า ในเขตเมืองใดมีแม่น้ำไหลผ่าน และมีผู้คนตั้งบ้านเรือน ก็จะมีการขายของกันจัดเป็นตลาดขึ้น แต่สินค้าที่ขายในตลาดในเมืองแต่ละแห่งมีลักษณะแตกต่างกันไป ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับทรัพยากรที่มีอยู่ในเมืองนั้น ๆ เช่น ตลาดที่เมืองสงขลามีผ้าขายเป็นอันมาก เป็นผ้าทอจากชาวพื้นเมืองสงขลาเอง¹⁴ ลักษณะของตลาดที่สงขลาเป็นตลาดของชาวจีน ซึ่งมีลักษณะเป็นโรงแถวปลูกติด ๆ กัน ที่ตลาดเมืองนครมีการเอาน้ำตาลโตนดซึ่งชาวนครเรียกว่า “ผึ่งฮบ” มาขายกันที่ตลาด¹⁵ ส่วนตลาดเมืองไชยาเป็นตลาดไทย จะขายของหน้าเรือนหรือริมประตูบ้านเป็นระยะห่าง ๆ กัน สินค้าที่ขายก็มีผ้าพื้นเมืองบ้าง ผ้าขาวม้าราชวัดบ้าง ยกใหม่ยกทองก็มี ผ้าเหล่านี้ทอในเมืองไชยาเอง แต่ผ้าพื้นเมืองมีไม่มากเหมือนเมืองสงขลา นอกจากนี้ในตลาดไชยายังมีขนมขายเป็นอันมาก¹⁶ ส่วนตลาดในเมืองพัทลุงในสมัยนั้น มีลักษณะค่อนข้างเรียบง่าย เพราะมีร้านค้าอยู่เพียงสองสามร้าน มีผู้คนมาซื้อหาประมาณสี่สิบห้าสิบคน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงแสดงความเห็นว่าชาวพัทลุงมีความมั่งคั่งน้อยและสันโดษ ไม่ถนัดในการซื้อขาย “ทำนาเพื่อไปแลกกับข้าวเมืองสงขลา ผ้านุ่งก็ทอเองเพียงปีหนึ่งคนละสองผืน ไม่ซื้อขายกัน แล้วก็อยู่เปล่า ๆ สบายแล้ว การซื้อขายจึงเกือบจะเรียกว่าไม่มีอันใดได้”¹⁷

ตลาดในเมืองของเมืองแขก เช่น ที่เมืองตานี ขายผ้าคึกคักมาก มีความเจริญทางการค้าขายนับเป็นที่สองรองจากเมืองสงขลา* ตลาดที่เมืองยี่หรีง และเมืองกลันตันมีลักษณะเหมือนกันขายผ้าและของรับประทานปะปนกันประมาณ 50-60 ร้าน แต่พิจารณาแล้วมีการขายผ้าเป็นจำนวนมาก ซึ่งมีทั้งผ้าทอในเมืองยี่หรีงเองบ้าง และผ้าดอกจากสิงคโปร์บ้าง¹⁸

ลักษณะการค้าขายอีกอย่างหนึ่งคือ กำหนดสถานที่ค้าขายกัน ณ ที่แห่งหนึ่ง ซึ่งห่างจากตัวเมือง เป็นการค้าขายของพวกชาวป่า ซึ่งเรียกว่า ตลาดนัด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงพบที่เมืองพัทลุง ตลาดแห่งนี้เขาจัดกันเว้นวันหนึ่งออกวันหนึ่งระยะทางอยู่ใน 7-8 ชั่วโมง สินค้าที่นำมานัดขายกันได้แก่ ผลไม้และผักต่าง ๆ จำนวนมากปรากฏว่าจะมีพวกชาวตลาด (ชาวเมือง) ขึ้นไปรับสินค้าลงมาขายในเมืองเสมอไม่ขาด¹⁹

ส่วนการค้ากับต่างเมืองก็กระทำกันอย่างกว้างขวาง ทั้งกับเมืองใกล้เคียงและกับเมืองที่ห่างไกลคือกรุงเทพฯ นอกจากนั้นก็ยังทำการค้ากับต่างประเทศคือเมืองสิงคโปร์ด้วยเส้นทางคมนาคมใช้ทั้งทางบกและทางน้ำ ทางบกก็จะจ้างคนหาบสินค้า และจ้างช้างบรรทุกสินค้าไปจำหน่าย ส่วนทางน้ำก็อาศัยเรือล่องตามแม่น้ำลำคลองต่าง ๆ สินค้าก็เป็นของป่าบ้าง ผลผลิตทางการเกษตรบ้าง และเป็นงานฝีมือบ้าง ซึ่งมีหลักฐานว่าหาวยซึ่งมีเป็นอันมากที่เมืองกระบรทุกช้างไปขายที่ชุมพร²⁰ ส่วนสินค้าจากชุมพรก็มีหม้อข้าว จ้างคนหาบไปขายที่เมืองกระ²¹ ที่มณฑลชุมพรยังมีสินค้าสำคัญของหลังสวนคือ ทุเรียน ซึ่งมีเป็นจำนวนมาก นำออกไปขายจนถึงบ้านแหลม เมืองเพชรบุรี นอกจากนี้ยังมีลูกค้าหาบทุเรียนกวนไปขายที่ระนอง และซากกลับก็รับเอาด้าย ผ้าต่างประเทศจากระนองเข้ามา นอกจากทุเรียนแล้ว ที่หลังสวนยังนำมะพร้าวไปจำหน่ายถึงกรุงเทพฯ อีกด้วย²² ส่วนที่เมืองไชยาก็มีการส่งมา**ไม้เคี่ยมสำหรับทำเรือพลูไปขายที่กรุงเทพฯ และส่งสุกรและเขาหนังไปจำหน่ายที่สิงคโปร์²³ ที่เมืองกาญจนดิษฐ์ก็มีเรือใหญ่และเรือสิงคโปร์มาค้าขายอยู่ด้วย สำหรับพวกหัวเมืองแขก เช่น เมืองสาบบุรี มีสินค้ามะพร้าวส่งตรงไปขายที่กรุงเทพฯ ส่วนสินค้าน้ำตาลโตนดส่งไปขายที่เมืองสิงคโปร์²⁴

อนึ่ง ตามบันทึกของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทำให้เห็นว่าเมืองที่เป็นเด่นในด้านการเป็นเมืองท่าค้าขายได้แก่เมืองไชยา และกาญจนดิษฐ์ แต่ทรงแสดงความเห็นว่าเมืองกาญจนดิษฐ์มีที่ท่าจะเป็นเมืองที่ทำการค้าขายใหญ่โตได้ดีกว่าเมืองไชยา เมืองกาญจนดิษฐ์นี้มีเรือใหญ่ และเรือสิงคโปร์มาค้าขายด้วย และทรงทอดพระเนตรเห็นเรือสำเภา

* เป็นรองในด้านค้าขายสินค้าจำพวกผ้า (ผู้เขียน)

**มาดหมายถึงเรือขุดชนิดหนึ่ง

และเรือเอี้ยมจิ้นลำใหญ่ ๆ จอดอยู่ถึง 8 ลำในท้องน้ำก็มีเรือค้าเดินขึ้นล่องไม่ขาดสาย สำหรับสินค้าของเมืองนี้ที่นำออกขายจำนวนมากได้แก่ ข้าวผัดเรือซึ่งจัดเป็นสินค้าใหญ่โต (เหมือนเมืองไชยา) และกระดานไม้ตะเคิน ไม้เคี่ยมก็จัดเป็นสินค้าออกจากเมืองนี้มาก นอกจากนั้นเรือที่มาค้าหาที่เมืองกาญจนดิษฐ์ก็มักรับมะพร้าวที่เกาะสมุยไปด้วย²⁵

สำหรับเมืองไชยา ก็ได้ชื่อว่าเป็นเมืองที่มีการค้าขายใหญ่โตเหมือนกัน ทั้งนี้เพราะเจ้าเมืองคือพระยาไชยาเอง ก็มีความสันทัดในการค้าขายด้วย ได้ตั้งโรงต่อเรือเอี้ยมจิ้นขายต้นทุนราคาลำละ 280 บาท ขายได้ลำละ 480-500 บาท ในยามเกิดความแห้งแล้งขึ้น ท่านผู้นี้ยังแนะนำส่งเสริมให้ราษฎรทำกระดานไม้เคี่ยมขายอีกด้วย ซึ่งราษฎรก็ร่วมมือดี สินค้าสำคัญที่ออกจากเมืองไชยา ได้แก่ ไม้เคี่ยมสำหรับทำเรือพลูไปขายกรุงเทพฯ ปีหนึ่งเป็นจำนวนถึง 300-400 ลำ กระดานไม้เคี่ยมส่งออกขายปีละ 2,000 แผ่น นอกจากนี้ก็มีหวายได้ กระแส และน้ำตาลมะพร้าว ซึ่งมักขายกับหัวเมืองบักซ์ได้ด้วยกัน ส่วนสุกรและเขาหนังจะส่งไปขายที่สิงคโปร์²⁶

7.2 การค้ากับต่างประเทศ

เรื่องการค้าการกำกับต่างประเทศ ชาวไทยได้ปฏิบัติมานานแล้วตั้งแต่ครั้งสุโขทัย อโยธยา และธนบุรี ครั้นมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ก็ยิ่งเห็นความสำคัญของการค้าต่างประเทศยิ่งขึ้น จึงได้ดำเนินการค้าต่อเนื่องกันมา ทั้งนี้เพราะสภาพของเมือง เศรษฐกิจและสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์ มีส่วนทำให้เห็นคุณค่าของการค้ากับต่างประเทศ ดังนั้นเหตุที่ผลักดันให้ผู้ปกครองส่งเสริมและดำเนินการค้าได้แก่²⁷

1. รัฐบาลต้องการผลกำไรจากการค้ามาทำนุบำรุงประเทศ ทั้งนี้เพราะสภาพของบ้านเมืองที่กำลังก่อสร้างตัวและฟื้นฟูประเทศ มีความจำเป็นต้องใช้จ่ายมาก รายได้แผ่นดินไม่เพียงพอแม้จะขายเบ็ดหัวดีให้ขุนนางก็ไม่พอ

2. รัฐบาลต้องการเพิ่มรายได้เพื่อนำมาทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา เพราะพระพุทธศาสนาเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของชาวไทยมาแต่สมัยโบราณแล้ว พระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์ได้ชื่อว่าเป็นองค์อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา ทรงยึดมั่นศรัทธาเสมอว่า พระพุทธศาสนาเท่านั้นที่จะปกป้องรักษาชาติบ้านเมืองให้ร่มเย็นเป็นสุขได้ จึงทรงทะนุบำรุงด้วยการสร้างวัด และบูรณะปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ มากมาย จึงจำเป็นต้องใช้เงินจำนวนมาก

3. รัฐบาลต้องการนำผลผลิตที่เก็บจากไพร่ส่วยออกจำหน่าย ส่วนหลายประเภท เช่น เร่ว ครั่ง ผ่าง ดิบุก ฯลฯ เป็นสินค้าที่ชาวต่างประเทศต้องการ ฉะนั้นเมื่อส่วยเหลือจากเอาไปใช้ในราชการแล้ว ก็นำไปขายเป็นสินค้าได้ โดยที่รัฐบาลไม่ต้องลงทุน

7.2.1 หน่วยราชการที่ควบคุมการค้า

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ หน่วยราชการที่ควบคุมการค้าเป็นอย่างเดียวกับสมัยอโยธยา คือ กรมพระคลัง มีพระคลังทำหน้าที่เป็นหัวหน้า และมีข้าราชการในสังกัดตำแหน่งต่าง ๆ

อีกเป็นจำนวนมาก พระคลังมีหน้าที่ว่าราชการกรมท่า บังคับบัญชาการเงินทั้งที่เข้าในพระคลังและทั้งที่จ่ายราชการ บังคับจัดการภาษีอากรขนอนตลาดทั่วไป และบังคับศาลซึ่งชำระความเกี่ยวข้องกับด้วยพระราชทรัพย์หลวง เมื่อพระคลังต้องทำงานเกี่ยวกับการจ่ายและเก็บพระราชทรัพย์ ดังนั้นจึงมีหน้าที่ดูแลการแต่งสำเภาลงออกไปค้าขาย ทำให้พระคลังเป็นผู้กว้างขวางในหมู่ชาวต่างประเทศ จึงได้รับมอบหมายให้ดูแลชาวต่างประเทศควบคุมกรมท่าด้วย²⁸ กรมท่าแบ่งเป็นกรมท่าซ้ายและกรมท่าขวา กรมท่าซ้ายมีหน้าที่ดูแลกิจการค้าทางฝ้ายจีน กรมท่าขวาดูแลกิจการค้าทางฝ้ายแขก กรมท่าได้รับการปรับปรุงในสมัยต่อ ๆ มา เมื่อมีชาวตะวันตกเข้ามาทำการค้าขายในเมืองไทยมากขึ้น กิจการค้ากับประเทศตะวันตกนี้ในขั้นแรกได้จัดแยกเอาไปรวมกับฝ้ายจีนบ้างฝ้ายแขกบ้าง มาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้มีการตั้งเจ้าท่าฝรั่งขึ้นสำหรับพวกพ่อค้าจากประเทศตะวันตกโดยเฉพาะ²⁹

7.2.2 นโยบายการค้าต่างประเทศ

การค้ากับต่างประเทศของไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ได้ยึดแนวการค้าแบบผูกขาดโดยระบบพระคลังสินค้าแบบอยุธยา ที่เป็นเช่นนี้เพราะทำกำไรให้แก่บ้านเมืองเป็นอันขาดจากการเก็บภาษีและการมีอำนาจในการเลือกซื้อ นอกจากนี้ยังทำให้รัฐบาลสามารถควบคุมการค้ากับต่างประเทศได้ใกล้ชิด ในขณะเดียวกัน ก็ป้องกันมิให้พ่อค้าชาติใดชาติหนึ่งมีอิทธิพลทางการค้าและการเมืองในประเทศได้

7.2.3 ผู้ประกอบการค้า

ผู้ประกอบการค้าได้แก่ พระมหากษัตริย์ เจ้านายและขุนนางต่าง ๆ นอกจากนั้นก็มีข้าราชการหัวเมือง และชาวจีนที่ร่ำรวย เจ้านายที่ทำการค้ามีชื่อเสียงในสมัยรัชกาลที่ 2 คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวขณะดำรงพระยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เจ้านายที่มีทุนทรัพย์หลายองค์มีสำเภาก็เป็นของตนเอง แต่งเรือไปค้าขายต่างประเทศกันมาก เช่น กรมพระราชวังบวรสถานมงคล กรมขุนเสนารักษ์ กรมขุนพิทักษ์มนตรี และพระองค์เจ้าทินกร เป็นต้น³⁰ ส่วนขุนนางที่มีสำเภาก็ไปค้าขายได้แก่พวกตระกูลขุนนาง เช่น พระยาสุริยวงศ์มนตรี (ดิศ บุนนาค) พระยาศรีพิพัฒน์ พญาโกษา พระเสน พระอิน และจหมื่นไวยวรนาถ ส่วนขุนนางจีนได้แก่ พระยาโชฎีก และพระสังขวารี เป็นต้น³¹ สำหรับขุนนางตามหัวเมืองที่ทำการค้ากับต่างประเทศได้แก่เจ้าเมืองสงขลา และเจ้าเมืองนคร เป็นต้น

7.2.4 เรือที่ใช้ในการค้าและเจ้าหน้าที่ประจำเรือ

เรือที่ใช้ในการค้าในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มี 3 ประเภท คือ เรือสำเภากิน เรือสลูบบแบบแขก และเรือกำปั่น แต่เรือสำเภากินเป็นที่นิยมกันมาก เพราะไทยทำการค้ากับจีนเป็นส่วนใหญ่ จึงนิยมสร้างเรือเดินทะเลเป็นแบบเรือสำเภากิน ซึ่งโดยทั่วไปมีรูปร่างอู้อ้ายแล่นช้าแต่กินน้ำตื้น บรรทุกสินค้าได้มาก ความแข็งแรงอยู่ในเกณฑ์ดี ใบเรือเป็นรูปสี่เหลี่ยม

และมีขนาดใหญ่ ทำให้การหันใบ ลดใบ กางใบแต่ละครั้งเปลืองแรงและเวลามาก³² ความนิยมการต่อเรือแบบจีนลดลงไปในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งเป็นระยะที่มีการต่อเรือกำปั่นแบบฝรั่งขึ้นใช้ เพราะเหตุว่าเรือกำปั่นแบบฝรั่งมีรูปร่างเพรียว และมีความเร็วสูงกว่าเรือสำเภแบบจีนเกือบสองเท่า จึงทำให้เกิดความนิยมต่อเรือกำปั่นขึ้นใช้แทนสำเภจีนมากกว่าแต่ก่อน³³

เจ้าหน้าที่ประจำเรือ ได้แก่ชาวจีนซึ่งมีความชำนาญในการเดินเรือมานานแล้ว

7.2.5 ภาษีการค้า

ในการค้าขายกับต่างประเทศ เมืองไทยมีความจำเป็นต้องเก็บภาษีการค้าจากพ่อค้าต่างชาติ เช่นเดียวกับที่ไทยต้องเสียภาษีการค้า เมื่อแต่งเรือไปขายสินค้าที่ต่างประเทศ สำหรับเมืองไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีภาษีการค้าหลายประเภท ได้แก่ ภาษีปากเรือ ภาษีสินค้าขาเข้า และภาษีสินค้าขาออก ภาษีปากเรือเป็นภาษีที่เก็บตามความกว้างของปากเรือ โดยคิดเป็นวา แต่เก็บไม่เสมอภาคกันมีข้อยกเว้น กรณีเรือที่มีขนาดของปากเรือเท่ากัน ถ้าเป็นเรือของประเทศเพื่อนบ้านที่ไปมาค้าขายเป็นประจำ เช่น จีน ก็จะเก็บในอัตราที่ต่ำกว่าเรือของประเทศไกล ๆ ที่นาน ๆ เข้ามาติดต่อค้าขายครั้งหนึ่ง³⁴ พอถึงสมัยรัชกาลที่ 3 อังกฤษส่งทูตเข้ามาเจรจาทำสัญญาไมตรี และสัญญาค้าขายกับไทยใน พ.ศ. 2369 ไทยจึงได้เปลี่ยนระเบียบการเก็บภาษีปากเรือเสียใหม่ดังนี้คือ ถ้าเรือนั้นมีสินค้ามาขายเสียค่าปากเรือวาละ 1,700 บาท ถ้าเป็นเรือเปล่าไม่มีสินค้าเข้ามาขายเสียค่าปากเรือวาละ 1,500 บาท ค่าปากเรือดังกล่าวนี้รวมค่าภาษีและค่าธรรมเนียมอื่น ๆ ทั้งหมด³⁵

ภาษีสินค้าขาเข้า เป็นภาษีที่เก็บจากสินค้าที่นำเข้ามาขาย (ซึ่งเก็บควบคู่ไปกับภาษีปากเรือ) มีหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 2 ว่าเก็บภาษีสินค้าขาเข้าทุกชนิดร้อยละ 8 แต่ถ้าสินค้านั้นมากับเรือของโปรตุเกส ได้ลดภาษีให้ร้อยละ 2 คือต้องเสียภาษีสินค้าขาเข้าร้อยละ 6 เท่านั้น ครั้นเมื่อไทยทำสัญญาบาวริงกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 แล้ว ค่าธรรมเนียมและภาษีขาเข้าก็เปลี่ยนเป็นภาษีศุลกากรในอัตราร้อยละ 3 เท่านั้น

ภาษีสินค้าขาออก เป็นภาษีที่เก็บจากพ่อค้าที่ซื้อสินค้าในเมืองไทย นำออกไปจำหน่ายยังต่างประเทศ ทางรัฐบาลไทยได้เรียกเก็บภาษีของสินค้าแต่ละชนิด ๆ ไป ไม่เหมือนกัน เช่น ภาษีหางเสือ บรรทุกลงเรือไปขายต่างประเทศ ตัวละ 17 ตำลึง 2 บาท ภาษีกระวาน บรรทุกลงเรือไปขายต่างประเทศหาบละ 3 ตำลึง 2 บาท ภาษีตีบุกบรรทุกลงเรือไปขายต่างประเทศหาบละ 3 บาท เป็นต้น³⁶

7.2.6 ประเทศที่ไทยทำการค้าด้วย : ประเทศทางตะวันออกและประเทศตะวันตก

ก. การค้ากับประเทศตะวันออก

ประเทศทางตะวันออกที่ไทยทำการค้าด้วย ได้แก่ ประเทศจีน หมู่เกาะอินเดียตะวันออก และเมืองท่าบริเวณช่องแคบมะละกา เขมร และญวน

การค้ากับประเทศจีน เป็นการค้าแบบบรรณาการ กล่าวคือ คณะทูตที่นำเครื่องราชบรรณาการไปถวายยังราชสำนักจีน จะได้รับอนุญาตให้นำสินค้าไปขายและซื้อสินค้าในจีนได้ การซื้อขายนั้นจะต้องทำกันที่ท่าเรือหรือเมืองท่า หรือสถานที่ที่รัฐบาลจีนกำหนดไว้ เรือไทยที่บรรทุกสินค้าไปกับเรือราชทูต ไม่ต้องเสียภาษีขาเข้าหรือขาออก ในขณะที่เรือคณะทูตนั้น เรือสินค้าไทยที่จอดอยู่เมืองกวางตุ้ง เมื่อจำหน่ายสินค้าแล้ว เดินทางกลับเมืองไทยก่อน โดยอาศัยลมมรสุมตะวันตกเฉียงเหนือ ซึ่งพัดในราวเดือนพฤศจิกายน โดยซื้อสินค้าจากจีนกลับมาด้วย เมื่อลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้พัดมาใหม่อีกครั้งหนึ่งจึงเดินทางไปยังเมืองกวางตุ้งเพื่อรับคณะทูต พร้อมด้วยสินค้าไทยไปจำหน่ายอีก และขากลับก็จะบรรทุกสินค้าจากเมืองจีน กลับมาจำหน่ายที่กรุงเทพฯ อีกครั้งหนึ่ง³⁷

การค้าของไทยกับจีนรุ่งเรืองมากในสมัยรัชกาลที่ 3 ทั้งนี้เพราะมีหลักฐานปรากฏว่า ใน พ.ศ. 2373 มีเรือไทยไปค้าขายถึง 89 ลำ ปริมาณสินค้าที่ส่งไปจำหน่ายในสมัยนั้นมีประมาณ 32,500 ตัน จากสินค้าที่ส่งไปจำหน่ายต่างประเทศอื่น ๆ 39,000 ตัน³⁸ พอถึงสมัยรัชกาลที่ 4 การค้ากับจีนเริ่มลดความสำคัญ เพราะฝายเงินติดสงครามกับอังกฤษ ฝรั่งเศส และเกิดกบฏได้เผิงไทยเองก็เริ่มติดต่อกับค้าขายกับประเทศตะวันตกมากขึ้น ในที่สุดก็ยกเลิกการส่งบรรณาการไปจิมก้องพระเจ้ากรุงจีนในสมัยต่อมา

สินค้าออกที่ไทยบรรทุกเรือสำเภาไปจำหน่ายเมืองจีนนั้น ได้แก่ พวกแร่ธาตุ ของป่าต่าง ๆ ซึ่งได้แก่ไม้หายาก เขาสัตว์ หนังสัตว์ สัตว์หายาก น้ำตาล เครื่องเทศ ไม้กระดาน ประตู่ และเรือสำเภาซึ่งต่อในเมืองไทยเพราะคุณภาพของไม้ที่ใช้ต่อเรือมีความแข็งแรงทนทานและราคาถูก³⁹ ส่วนสินค้าจีนที่เรือไทยบรรทุกมาจำหน่ายได้แก่ เครื่องแก้ว เครื่องกระเบื้อง เครื่องลายคราม ปิ่นชนิดต่าง ๆ ผ้าชนิดต่าง ๆ ฯลฯ⁴⁰

การค้าของไทยกับหมู่เกาะอินเดียตะวันออกและเมืองท่าบริเวณช่องแคบมะละกามีความเจริญรุ่งเรืองมาก เมืองท่าที่ไทยส่งเรือไปค้าขายด้วย ได้แก่ กลันตัน ตรังกานู ปะหัง หมู่เกาะเรียว สิงคโปร์ ปีนัง บัตตาเวีย เซมารัง เซลิบอน ปาเล็มบัง และปอนดิอัก ในบรรดาเมืองเหล่านี้การค้ากับสิงคโปร์นั้นมีความเจริญขึ้นมากนับตั้งแต่ พ.ศ. 2362 ซึ่งเป็นปีที่อังกฤษสถาปนาสิงคโปร์เป็นสถานีการค้า การค้าเจริญเติบโตทั้งทางด้านคุณภาพและปริมาณ ซึ่งเวลานั้นตรงกับรัชกาลที่ 2 ของไทย เมื่อประมาณ พ.ศ. 2369 สิงคโปร์ได้กลายเป็นศูนย์กลางการค้าของไทยในแถบหมู่เกาะอินเดียตะวันออก สินค้าที่ไทยนำไปจำหน่ายได้แก่ ดีบุก พริกไทย น้ำตาล ข้าวสาร ข้าวเปลือก ยาสูบ ครั่ง ไม้ฝาง เกลือ และน้ำมันมะพร้าว⁴¹

ส่วนการค้ากับเขมรและญวน เป็นการค้าที่ไม่ใหญ่โต ใช้เรือสำเภาขนาดเล็ก แต่ก็แต่งเรือไปค้าเป็นประจำทุกปี โดยเฉพาะกับญวน เพราะสินค้าบางอย่างที่จีนต้องการอาจซื้อได้จากญวน เช่น เสือ และไหมดิบ เป็นต้น จึงส่งเรือสำเภาไปยังเมืองท่าต่าง ๆ ของญวนเป็นประจำทุกปี⁴²

ข. การค้ากับประเทศตะวันตกและการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการค้าของไทย

ประเทศทางตะวันตกที่ได้มีความสัมพันธ์ทางการค้ากับไทย มีหลายประเทศ ได้แก่ โปรตุเกส อังกฤษ และอเมริกา

การค้ากับโปรตุเกส โปรตุเกสเป็นชาติแรกที่ได้ส่งทูตเข้ามาถวายพระราชสาส์นเมื่อ พ.ศ. 2329 ไทยยินดีติดต่อด้วย เพราะเห็นความสำคัญของการขอความช่วยเหลือทางอาวุธ และทหารจากโปรตุเกส ส่วนโปรตุเกสก็ขอให้ไทยยินยอมให้ตั้งโรงสินค้าของโปรตุเกสในไทย นับแต่ปี 2329 แล้ว ไทยก็มีความสัมพันธ์อันดีกับโปรตุเกสเรื่อยมา โดยไทยได้รับความสะดวกในการซื้อปืนไว้รักษาพระนคร ส่วนพ่อค้าโปรตุเกสชื่อคาร์ลอส ได้บรรทุกสินค้าเข้ามาจำหน่ายในเมืองไทยตอนนั้นด้วย และได้ขอซื้อน้ำตาลไปขายที่เกาะหมาก ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ก็ทรงอำนวยการความสะดวกเป็นอย่างดี คือลดค่าธรรมเนียมเรือของคาร์ลอส สำหรับเรือไทยชื่อ มาลาพระนครที่ไปค้าขายกับมาเก๊า (อยู่ในอารักขาของโปรตุเกส) ก็ได้รับความสะดวกมาก ผู้ว่าเมืองมาเก๊าช่วยจัดซื้อปืนคาบศิลาและช่วยจัดจำหน่ายสินค้าให้ นอกจากนี้ยังยกค่าธรรมเนียมเมืองมาเก๊าให้อีกด้วย⁴³ ภายหลังจากต่อมาการค้าระหว่างไทยกับโปรตุเกสลดลงไป และยังมีผู้แข่งขันทางการค้าเพิ่มขึ้นอีกในเมืองไทย ตามเอกสารโปรตุเกสคือพ่อค้าอังกฤษในขณะนั้นชื่อ นายฮันเตอร์⁴⁴

การค้ากับอังกฤษ อังกฤษเริ่มส่งทูตมาติดต่อกับไทยในสมัยรัชกาลที่ 2 โดยมีวัตถุประสงค์ทางการเมืองและการค้า แต่ในที่นี้ขอกล่าวเฉพาะเรื่องการค้า เนื่องจากผลประโยชน์ทางการค้าของบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษตกต่ำลงมากหลังจากสงครามนโปเลียน อังกฤษจึงต้องการค้าขายทางตะวันออก ต้องการความสะดวกในการค้าขายกับไทย ในพ.ศ. 2364 มาร์ควิส เฮสติงส์ (Marquis Hastings) ผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษที่เบงกอล ได้แต่งตั้งนายจอห์น ครอว์เฟิร์ด (John Crawford) เป็นทูตเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีกับไทย มีจุดประสงค์เพื่อขอเจรจาแก้ไขการเก็บภาษี และการค้าขายสินค้าบางอย่างที่รัฐบาลไทยผูกขาดอยู่ ผลปรากฏว่าล้มเหลว เพราะทั้งสองฝ่ายไม่อาจตกลงเรื่องผลประโยชน์กันได้ รัฐบาลไทยจึงเพียงแต่ทำหนังสืออนุญาตโดยยินยอมให้อังกฤษมาค้าขายตามธรรมเนียมบ้านเมืองเท่านั้น⁴⁵

เหตุที่ประสบความล้มเหลว มาจากข้อเท็จจริงที่ว่า ชาวไทยไม่เห็นความจำเป็นที่จะต้องค้าขายกับฝรั่ง และโดยแท้ที่จริงคนไทยไม่ปรารถนาที่จะค้าขายแข่งกับพวกพ่อค้าฝรั่ง จึงไม่ใฝ่ดีที่จะเซ็นสัญญาใด ๆ กับฝรั่ง เพราะเกรงว่าจะมีอันตรายทางการเมืองเข้ามาพัวพันด้วย สำหรับสินค้ายุโรปบางอย่างที่ไทยต้องการ ก็สามารถหาซื้อได้จากเกาะหมาก มะละกา สิงคโปร์ สุรัต และกวางตุ้งได้ เพราะมีเรือสำเภไทยเดินทางไปมาค้าขายกับเมืองเหล่านี้ อยู่แล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงไม่เห็นประโยชน์อันใดที่จะได้รับจากอังกฤษ นอกจากนี้ก็เป็นอุปสรรคทางด้านภาษา ซึ่งต้องใช้ล่ามชาวมลายู ทำให้จุดประสงค์ของการเจรจาลาดเคลื่อนไปจากความจริงได้⁴⁶

แม้การเจรจาของครอว์เฟิร์ตไม่ประสบความสำเร็จ อังกฤษก็ยังไม่ละความพยายาม ในสมัยรัชกาลที่ 3 อังกฤษส่งคณะทูตซึ่งมีร้อยเอกเฮนรี เบอร์นี่ (Henry Burney) เป็นหัวหน้า เข้ามาเจรจาอีกครั้งหนึ่งใน พ.ศ. 2368 การเจรจาดังนี้มีทั้งเรื่องการเมืองและการค้า แต่จะกล่าวเฉพาะการค้า ผลของการเจรจามีว่า ไทยยอมเก็บภาษีปากเรือในอัตราที่แน่นอน แต่เพียงอย่างเดียว คือถ้าเป็นเรือบรรทุกสินค้า รัฐบาลไทยเก็บภาษีปากเรือวาระ 1,700 บาท ถ้าเป็นเรือเปล่าเข้ามาซื้อสินค้าเก็บวาระ 1,500 บาท และไม่เรียกเก็บภาษีอื่น ๆ อีก นอกจากนี้ไทยอนุญาตให้พ่อค้าไทยและพ่อค้าอังกฤษซื้อขายกันได้อย่างเสรี แต่ไทยยังสงวนสิทธิในการห้ามพ่อค้าอังกฤษซื้อข้าวเปลือก ข้าวสารออกไปจากกรุงเทพฯ และถ้าพ่อค้าอังกฤษนำปืนและกระสุนดินดำเข้ามาค้าขาย ห้ามขายแก่ราษฎร จะขายได้กับทางราชการเท่านั้น ถ้าทางราชการไม่ต้องการให้นำปืนและกระสุนดินดำกลับคืนออกไป⁴⁷

จะเห็นได้ว่า การที่ไทยยอมให้พ่อค้าไทยและพ่อค้าไทยและพ่อค้าชาวตะวันตกค้าขายกันได้อย่างเสรีก็เท่ากับว่ารัฐบาลไทยยอมยกเลิกการผูกขาดการค้าขายกับต่างประเทศ แต่เพียงผู้เดียว ซึ่งเท่ากับเป็นการตัดทอนรายได้ที่สำคัญของรัฐบาล ซึ่งอาจจะทำให้รัฐบาลมีปัญหาเรื่องการเงินการคลังได้ ด้วยเหตุนี้รัฐบาลจึงต้องหารายได้ทางอื่นมาทดแทน แต่ต้องเป็นวิธีการที่จะไม่ละเมิดสนธิสัญญาเบอร์นี่ด้วย รัฐบาลจึงใช้วิธีผูกขาดการเก็บภาษีอากร โดยอนุญาตให้เจ้าภาษีซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวจีน เป็นผู้เก็บภาษีอากรจากราษฎรโดยตรง กล่าวคือในแต่ละปีเจ้าภาษีจะเสนอรายได้สูงสุดในการจัดเก็บภาษีแต่ละชนิดให้แก่รัฐบาล เมื่อได้รับอนุญาตจากรัฐบาลให้เป็นผู้จัดเก็บภาษีชนิดนั้น ๆ แล้ว เจ้าภาษีก็นำเงินรายได้ให้แก่รัฐบาลเป็นรายเดือนจนครบจำนวนที่ได้ประมูลไว้ เงินรายได้จากการเก็บภาษีอากรเมื่อแบ่งให้รัฐบาลแล้วจะถือเป็นรายได้ของเจ้าภาษี ดังนั้นถ้าเจ้าภาษีต้องการรายได้จากการเก็บภาษีเป็นจำนวนมาก ก็จำเป็นต้องไปเร่งรัดจากราษฎร วิธีที่รัฐบาลอนุญาตให้เอกชนจัดเก็บภาษีอากรจากราษฎรนี้ เคยทำมาแล้วในสมัยรัชกาลที่ 2 ในสมัยนั้นอนุญาตให้มีการประมูลผูกขาดจัดเก็บภาษีอากรบางชนิด เช่น ภาษีโรงงาน ภาษีผู้ซื้อและจำหน่ายสุรา ภาษีบ่อนการพนัน และภาษีร้านค้า เป็นต้น แต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 รัฐบาลกำหนดให้มีการผูกขาดการจัดเก็บภาษีอากรจากสินค้าต่าง ๆ อีก ในจำนวนนี้เป็นพืชผลสำหรับเป็นสินค้าออกรวม 38 ชนิด

ดังนั้นการที่กำหนดให้เอกชนผูกขาดการเก็บภาษีอากรดังกล่าว เป็นผลให้รัฐบาลมีรายได้เป็นตัวเงินเพิ่มขึ้นและแน่นอนทุกปี นอกจากนี้ ก็เป็นการช่วยให้รัฐบาลไทยสามารถผูกขาดการค้าต่างประเทศโดยทางอ้อม เพราะสินค้าที่พ่อค้าต่างประเทศซื้อไปจำหน่ายจะมีราคาสูงขึ้น เนื่องจากมูลค่าของสินค้านั้น ๆ จะรวมถึงภาษีอากรที่ราษฎรผู้ผลิต จะต้องจ่ายให้แก่เจ้าภาษีด้วย จึงเห็นได้ว่าผู้ที่ต้องเสียภาษีอากรเพิ่มให้แก่รัฐบาลไทยคือพ่อค้าชาวต่างประเทศ และในขณะเดียวกัน ก็อาจกล่าวได้ว่าผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการกำหนดราคาของสินค้าออกก็คือเจ้าภาษีนั่นเอง ฉะนั้น ระบบผูกขาดการเก็บภาษีอากรจึงเป็นวิธี

ที่รัฐบาลนำมาใช้ในการผูกขาดการค้ากับต่างประเทศ เพียงแต่ได้มีการเปลี่ยนแปลงการผูกขาดจากพระคลังสินค้าไปสู่เอกชน (ชาวจีน) ที่รัฐเป็นผู้เลือกสรร⁴⁸

ในตอนปลายรัชกาลที่ 3 ลอร์ด ปาเมอร์สตัน (Lord Pamerston) รัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างประเทศอังกฤษ ได้ส่ง เซอร์ เจมส์ บรู๊ค (Sir James Brooke) เป็นทูตเข้ามาใน พ.ศ. 2393 เพื่อขอแก้ไขสัญญาที่เฮนรี เบอร์นีได้ทำไว้ เพื่อจะได้เป็นประโยชน์กับอังกฤษยิ่งขึ้น เซอร์ เจมส์ บรู๊ค ได้เสนอร่างสนธิสัญญาพิกัดสินค้ากำหนดการซื้อขายแก่เจ้าพระยาพระคลังเพื่อพิจารณา เมื่อพิจารณาแล้วเห็นได้ว่ามีข้อแตกต่างจากสนธิสัญญาทางการค้าของเบอร์นีหลายประการ เช่น ขอให้ไทยยอมให้มีการซื้อขายข้าวส่งออกได้ ให้ไทยลดค่าปากเรือจากวาละ 1,700 บาท หรือ 1,500 บาท แล้วแต่กรณี ลงมาเหลือเพียงวาละ 500 บาท และยังขอให้ไทยเปิดการค้าขายอย่างเสรีโดยไม่มีกฎเกณฑ์ต่าง ๆ มาเป็นอุปสรรคต่อการค้า เป็นต้น เป็นที่น่าสังเกตว่าร่างสัญญาทางการค้าของเซอร์ เจมส์ บรู๊ค ไม่ใช่เป็นการแก้ไขสัญญาการค้าที่เบอร์นีทำไว้ แต่เป็นการขอทำสัญญาใหม่ ซึ่งทำให้ไทยเสียเปรียบมากจึงเป็นเหตุให้ไทยปฏิเสธที่จะทำสัญญาด้วย⁴⁹

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐบาลอังกฤษได้แต่งตั้งเซอร์ จอห์น บาวริง (Sir John Bowring) เข้ามาขอทำสนธิสัญญาทางไมตรีและค้าขาย การเจรจาประสบผลสำเร็จมีการลงนามกันในวันที่ 18 เมษายน พ.ศ. 2398 สัญญานั้นสรุปความได้ว่า ค่าธรรมเนียมปากเรือที่เคยเก็บจากลูกค้าอังกฤษ ตามสัญญาเก่าที่ทำไว้ใน พ.ศ. 2369 นั้น ฝ่ายไทยจะยอมยกเลิกตั้งแต่สัญญานี้ประกาศใช้ได้ แต่จะต้องเสียภาษีขาเข้าและขาออก สินค้าจะต้องเสียภาษีร้อยละ 3 จะเสียเป็นของหรือจะเสียเป็นเงินสดแต่ใจเจ้าของจะเสีย ถ้าลูกค้าอยู่ในบังคับอังกฤษจะบรรทุกเอาฝิ่นเข้ามาในกรุงเทพฯ ไม่ต้องเสียภาษีแต่ต้องขายฝิ่นให้เจ้าภาษี ถ้าเจ้าภาษีไม่ซื้อฝิ่นไว้ ให้บรรทุกกลับออกไปโดยไม่ต้องเสียอะไร ของที่เป็นสินค้าออกให้เสียภาษีแต่ขั้นเดียว ภาษีสินค้าในกรุงเทพฯ ทุกสิ่งจะเรียกเก็บภาษีในกรุงเทพฯ หรือจะเรียกเก็บภาษีปากเรืออย่างไร ได้กำหนดในพิกัดอยู่กับหนังสือสัญญาแล้ว พวกลูกค้าที่อยู่ในบังคับอังกฤษจะซื้อสินค้า ยอมให้ซื้อกับผู้ที่ทำการเพาะปลูกและขายผลิตผลเท่านั้น ถ้าผู้ใดผู้หนึ่งจะซื้อยอมให้ขาย มิให้ผู้หนึ่งผู้ใดขัดขวางการเก็บภาษีที่กำหนดในพิกัดสัญญานี้ ข้าว ปลา และเกลืออนุญาตให้ซื้อขายส่งออกนอกประเทศได้ แต่ถ้าปีใดฝนแล้ง ไทยห้ามส่งออกได้แต่ต้องบอกกงสุลให้ทราบล่วงหน้าหนึ่งเดือน จึงประกาศห้ามได้ แต่สำหรับอาวุธยุทธภัณฑ์ ปืน และกระสุนดินดำนั้นต้องขายให้รัฐบาล ถ้าเจ้าพนักงานฝ่ายไทยยอมให้ขายกับคนอื่นก็ขยได้⁵⁰

สนธิสัญญาบาวริงที่ไทยทำกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398 นั้น เป็นความสำเร็จของอังกฤษที่สามารถยกเลิกระบบพระคลังสินค้า และการผูกขาดทั้งหมดที่เคยปฏิบัติมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ไทยได้เปิดการค้ากับนานาประเทศอย่างเสรี ไม่มีสินค้าผูกขาดของหลวง หรือสินค้าต้องห้ามเหมือนแต่ก่อน ภายหลังที่ไทยทำสัญญาบาวริงแล้ว ก็ได้ทำสัญญาอย่าง

เดียวกันกับประเทศต่าง ๆ อีกหลายประเทศ เช่น พ.ศ. 2399 ทำสัญญาไมตรีกับอเมริกา และฝรั่งเศส พ.ศ. 2401 ทำสัญญาไมตรีกับโปรตุเกส และเดนมาร์ก และใน พ.ศ. 2403 ทำสัญญาไมตรีกับเนเธอร์แลนด์ และปรัสเซีย⁵¹

ภายหลังจากทำสัญญาบาวริงแล้ว การค้ากับต่างประเทศเริ่มเจริญรุ่งเรืองขึ้น พวกพ่อค้ายุโรปตะวันตกและอเมริกาเริ่มเข้ามาค้าขายกับไทยมากขึ้น เช่น มาตั้งห้างค้าขาย และมีเรือมาซื้อสินค้าปีหนึ่งมีจำนวนถึง 300-400 ลำ ชาวไทยขายข้าวให้แก่บรรดาลูกค้านานาชาติได้เป็นจำนวนมาก ข้าวออกปีหนึ่งประมาณ 80,000 เกวียน ทำให้ราษฎรมั่งมีกันทุกตำบล⁵² ข้าวกลายเป็นสินค้าออกสำคัญของประเทศแทนน้ำตาลไป ในพ.ศ. 2400-2402 ส่งข้าวออกประมาณปีละ 990,000 หาบ และได้เพิ่มอย่างรวดเร็วใน พ.ศ. 2403-2407 ส่งข้าวออกประมาณปีละ 1,840,000 หาบ ราษฎรประมาณ 80-90% หันไปทำนากัน และข้าวเป็นสินค้าออกถึง 60-70% ของจำนวนสินค้าออกทั้งหมด⁵³

เมื่อข้าวเป็นสินค้าออกที่สำคัญของประเทศ ราษฎรจึงอุทิศเวลาให้กับการทำนาผลิตข้าวมากขึ้น เลิกปลูกฝ้าย หันไปทอผ้าด้วยด้ายที่ซื้อจากต่างประเทศ และต่อมาก็เลิกทอผ้าใช้เอง หันไปซื้อจากต่างประเทศแทน เพราะราคาถูกและสะดวกกว่า นอกจากนี้สินค้าเข้าอื่น ๆ ที่ทำด้วยเครื่องจักรจากต่างประเทศที่มีราคาถูกกว่าได้หลั่งไหลเข้ามาอย่างมากมาย โดยพ่อค้าคนกลาง และเข้าไปแลกเปลี่ยนกับชาวนาถึงที่อยู่ในชนบท⁵⁴ อาจกล่าวได้ว่าภายหลังจากที่ได้เปิดประตูการค้ากับต่างประเทศตั้งแต่ พ.ศ. 2398 เป็นต้นมา ทำให้การค้าขายกับประเทศยุโรปตะวันตกเจริญรุ่งเรืองขึ้นเป็นลำดับ จะเห็นได้จากสถิติมูลค่าการค้าใน พ.ศ. 2398 สินค้าเข้ามีมูลค่า 1,350,000 ปอนด์ สินค้าออกมีมูลค่า 1,900,000 ปอนด์ มูลค่าสินค้าเพิ่มขึ้นในปีต่อ ๆ มาและในปี 2437 สินค้าออกมีมูลค่า 2,450,000 ปอนด์ สินค้าเข้ามีมูลค่า 1,710,000 ปอนด์⁵⁵ ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่า ในการทำการค้าขายกับประเทศยุโรปตะวันตก ไทยได้เปรียบดุลการค้าตลอดมา

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของไทยในสมัยนั้นอีกประการหนึ่งคือ เกิดการเคลื่อนไหวในการลงทุนตามแบบทุนนิยมตะวันตก กล่าวคือ ภายหลัง พ.ศ. 2398 เศรษฐกิจไทยได้เปลี่ยนเป็นเศรษฐกิจที่มีการผลิตเพื่อการส่งออก ซึ่งเป็นผลมาจากการขยายตัวจากศูนย์กลางในยุโรปตะวันตกและอเมริกาไปสู่โพ้นทะเล ซึ่งเกิดความต้องการวัตถุดิบจำนวนมาก เพื่อบริษัทโรงงานอุตสาหกรรมในยุโรปและขายสินค้าในโพ้นทะเล ทั้งแสวงหาแหล่งทุนใหม่ไปด้วย ทั้งนี้ก็เพื่อจะได้กำไรที่สูงขึ้น เหตุการณ์ดังกล่าวเกิดขึ้นทั่วโลก มีผลต่อโครงสร้างเศรษฐกิจของไทยด้วย ไทยถูกเปลี่ยนให้เป็นตลาดสินค้าหัตถกรรม แหล่งวัตถุดิบและแหล่งระบายทุน ทำให้การค้าของประเทศทั้งขาเข้าและขาออกขยายตัวมากขึ้น กรุงเทพฯ กลายเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญของประเทศ ธุรกิจสั่งเข้าและส่งออกอยู่ในมือของนายทุนชาติตะวันตก ประมาณ 90% ของการค้าทั้งประเทศอยู่ในมือพ่อค้าอังกฤษ⁵⁶

การค้ากับอเมริกา⁵⁷ การติดต่อค้าขายระหว่างไทยกับอเมริกาคงเริ่มขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2361 ซึ่งตรงกับรัชกาลที่ 2 โดยมีกัปตันเฮลน่าเป็นคาบศิลามาจำหน่าย ซึ่งเป็นสิ่งที่ไทยกำลังต้องการมาก พอถึงสมัยรัชกาลที่ 3 อเมริกาได้ส่งคณะทูตเข้ามาโดยมี เอ็ดมันด์ โรเบิร์ตส์ (Edmund Roberts) เป็นหัวหน้า ไทยให้การต้อนรับด้วยไมตรีจิต และได้ตกลงทำสัญญาทางไมตรีและการพาณิชย์ เมื่อ 20 มีนาคม พ.ศ. 2375 นับเป็นสัญญาทางไมตรีและพาณิชย์ฉบับแรกระหว่างไทยกับอเมริกา สารสำคัญในสัญญานั้น เกี่ยวกับการค้าคือ ไทยให้เสรีภาพแก่พ่อค้าอเมริกันในการซื้อขายสินค้าต่าง ๆ โดยไม่จำกัดบริเวณ และไทยไม่เข้าเกี่ยวข้องกับเรื่องราคาสินค้า เรือพ่อค้าอเมริกันที่นำสินค้าเข้ามาขายต้องเสียค่าธรรมเนียมปากเรือวาละ 1,700 บาท ถ้าไม่มีสินค้า แต่เข้ามาเพื่อซื้อสินค้าออกเสียวาละ 1,500 บาท หากไทยลดค่าปากเรือให้แก่ประเทศใด อเมริกาก็จะได้รับสิทธิดังกล่าวด้วย⁵⁸

ภายหลังจากทำสัญญาฉบับนี้แล้ว พวกพ่อค้าชาวอเมริกันเข้ามาค้าขายในเมืองไทยมากขึ้น แต่พวกพ่อค้าเหล่านั้นยังต้องการแก้ไขสัญญาเพื่อให้ไทยเปิดประเทศค้าขายโดยเสรีไม่ต้องผ่านพระคลังและต้องการเสียภาษีถูกลง ดังนั้น อเมริกาได้ส่งคณะทูตมาใน พ.ศ. 2393 โดยมี โยเซฟ บาลีสเตีย (Joseph Balestier) เป็นหัวหน้า แต่ปรากฏว่า บาลีสเตีย มีกิริยามารยาทไม่ดี ไม่สามารถตกลงเจรจาอะไรกันได้ จนกระทั่งถึงรัชกาลที่ 4 ในรัชกาลนี้ได้เปิดประเทศ ทำสัญญาค้าขายกับทุกประเทศ อเมริกาจึงได้เข้ามาทำสัญญาค้าขายกับไทยใหม่ ความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างไทยกับอเมริกาจึงราบรื่นตลอดมา.

เชิงอรรถ

1. James C. Ingram, *Economic Change in Thailand 1850–1970*, p. 11.
2. ฉิ่ง บัณฑิต ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 83.
3. Hohn Crawford, *Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin-China*, p. 79.
4. มัลลิกา เรื่องระพี, “บทบาทของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคมและศิลปกรรมไทย รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์”, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2518, (อัดสำเนา), หน้า 48.
5. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
6. ฉิ่ง บัณฑิต ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 19.
7. G. William Skinner, *Chinese Society in Thailand and Analytical History* (New York : Cornell University Press, 1962), p.27.
8. มัลลิกา เรื่องระพี, “บทบาทของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรมไทย รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์”, หน้า 80–87.
9. ชูสิทธิ์ ชูชาติ, “พ่อค้าวัวต่าง : ผู้บุกเบิกการค้าขายในหมู่บ้านภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ. 2398–2503)”, เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่น เมื่อ 17 กุมภาพันธ์ 2527, หน้า 18.
10. เรื่องเดียวกัน, หน้า 69.
11. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
12. เรื่องเดียวกัน, หน้า 70–71.
13. เรื่องเดียวกัน, หน้า 70.
14. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู เมื่อรัตนโกสินทร์ศก 108, 109, 117, 120, รวม 4 คราว*, หน้า 12.
15. เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.
16. เรื่องเดียวกัน, หน้า 57.
17. เรื่องเดียวกัน, หน้า 22 และ 25.
18. เรื่องเดียวกัน, หน้า 46.
19. เรื่องเดียวกัน, หน้า 25.
20. เรื่องเดียวกัน, หน้า 81.
21. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109*, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2510), เล่ม 1, หน้า 37.

22. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายู...*, หน้า 70.
23. เรื่องเดียวกัน, หน้า 60.
24. เรื่องเดียวกัน, หน้า 46.
25. เรื่องเดียวกัน, หน้า 64.
26. เรื่องเดียวกัน, หน้า 60.
27. เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา, “สภาพการค้าไทย พ.ศ. 2325-2398”, *ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ 2523*, (อัตสำเนา), หน้า 27-28.
28. วราภรณ์ ทินานนท์, “การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”, *วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2522*, (อัตสำเนา), หน้า 36.
29. เรื่องเดียวกัน, หน้า 37.
30. เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา, “สภาพการค้าของไทย พ.ศ. 2325-2398”, หน้า 89-90.
31. เรื่องเดียวกัน, หน้า 91.
32. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2503), หน้า 24.
33. วราภรณ์ ทินานนท์, “การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”, หน้า 60.
34. เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา, “สภาพการค้าของไทย พ.ศ. 2325-2398”, หน้า 95.
35. เรื่องเดียวกัน, หน้า 97.
36. เรื่องเดียวกัน, หน้า 99.
37. Sarasin Viraphol, *Tribute and Profit Sino-Siamese Trade 1652-1853* (Council on Asian Studies Harvard University, 1977), p.37 อ้างใน เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา, เรื่องเดียวกัน, หน้า 108.
38. จอห์น ครอว์เฟิร์ด, *เอกสารครอว์เฟิร์ด*, แปลจาก Crawford Papers โดย ไพโรจน์ เกษแมนกิจ (พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2515), หน้า 111.
39. วราภรณ์ ทินานนท์, “การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”, หน้า 76.
40. ฉิ่ง บัปติสต์ ปาลแก้ววิทย์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, หน้า 310.
41. วราภรณ์ ทินานนท์, “การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”, หน้า 50-53.
42. เรื่องเดียวกัน, หน้า 49.
43. *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 62* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512), เล่ม 34, หน้า 226.
44. ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์, *ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 3* (พ.ศ. 2325-พ.ศ. 2394) (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523), หน้า 231.

45. สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), หน้า 124-132.
46. วราภรณ์ ทินานนท์, “การค้าสำเภาของไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”, หน้า 82-83.
47. Henry Burney, *Burney Papers*, Vol.III. (May to September 1826) pp. 398-400 อ้างใน วราภรณ์ ทินานนท์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 84.
48. วงเดือน นาราสะจี้, “การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยต่อมหาอำนาจตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367-2394)”, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2518, (อัดสำเนา), หน้า 111-113.
49. เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา, “สภาพการค้าของไทย พ.ศ. 2325-2398”, หน้า 138-139.
50. หอสมุดแห่งชาติ, *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4* จ.ศ. 1218, เลขที่ 35 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 151.
51. เรื่องเดียวกัน, หน้า 154.
52. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507), หน้า 205.
53. James C. Ingram, *Economic Change in Thailand Since 1850*, pp. 22-38.
54. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4* พ.ศ. 2405-2408, หน้า 230-234.
55. W.A. Graham. *Siam*. pp. 382-383. อ้างใน เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา, “สภาพการค้าของไทย พ.ศ. 2325-2398”, หน้า 162.
56. เรื่องเดียวกัน, หน้า 164-165.
57. เรื่องเดียวกัน, หน้า 141-146.
58. หอสมุดแห่งชาติ, *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3* จ.ศ. 1194, เลขที่ 48 อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 144.

บทที่ 8

การคลังของอาณาจักรไทยสมัยรัตนโกสินทร์

การคลังของอาณาจักรไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ ช่วงรัชกาลที่ 1-4 ซึ่งเป็นสมัยก่อนที่จะมีการปฏิรูปการคลังในสมัยรัชกาลที่ 5 นั้น คงมีโครงสร้างที่ไม่แตกต่างจากสมัยอยุธยามากนัก จะเปลี่ยนแปลงไปบ้างก็จะมีเพียงเล็กน้อย ในบทนี้ขอกล่าวถึง ประเภทของรายได้ หน่วยงานที่รับผิดชอบ วิธีจัดเก็บผลประโยชน์ และประการสุดท้ายเป็นการกล่าวถึงปัญหาและการแก้ไขเปลี่ยนแปลงการคลังในสมัยรัชกาลที่ 5

8.1 ประเภทของรายได้

รายได้ของอาณาจักรไทยในสมัยนั้น ได้จากการเก็บผลประโยชน์จากการประกอบอาชีพต่าง ๆ ของราษฎร ได้แก่ภาษีอากรต่าง ๆ นอกจากนี้ก็มีส่วยซึ่งเรียกเก็บจากไพร่ส่วยในสมัยรัชกาลที่ 5 เรียกว่า ค่าราชการในสมัยรัชกาลที่ 6 เรียกว่าเงินรัชชูปการ นอกจากนี้ก็มีเงินที่เรียกเก็บจากชาวจีนที่อยู่ในเมืองไทย เรียกว่า เงินผูกปี รายได้ทางอื่นนอกเหนือจากที่กล่าวแล้ว ได้แก่ ฤชา และผลกำไรจากการค้าสำเภากับต่างประเทศ

ภาษีอากร หลักฐานที่ปรากฏ แสดงให้เห็นถึงภาษีอากรที่เก็บจากราษฎร ในสมัยรัชกาลที่ 1 และ 2 นั้นมีไม่มากประเภทนัก กล่าวคือในสมัยรัชกาลที่ 1 มีอากรค่าน้ำ อากรสวน อากรค่าน้ำ อากรสมพัดสร อากรสุรา อากรบ่อนเบี้ย และอากรขนอนตลาด¹ ในสมัยรัชกาลที่ 2 มีอากรค่าน้ำ อากรสวนสมพัดสร อากรค่าน้ำ อากรเตาสูรา อากรบ่อนเบี้ย และจังกอบ แต่พอถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ได้มีการเรียกเก็บภาษีอากรเพิ่มขึ้นอีกถึง 38 ชนิด ทั้งนี้เป็นผลมาจากการที่ไทยได้ทำสัญญากับอังกฤษ พ.ศ. 2369 ซึ่งได้ลดการผูกขาดสินค้าทำให้รัฐบาลสูญเสียรายได้ จึงใช้วิธีใหม่ด้วยการให้เจ้าภาษีซึ่งส่วนใหญ่เป็นชาวจีนผูกขาดการเก็บภาษีแทนรัฐบาล ดังกล่าวแล้วในบทก่อน ในรัชกาลเดียวกันนี้ ได้มีการยกเลิกอากร 2 ประเภท ซึ่งเคยมีมาแต่สมัยอยุธยา คือ อากรรักษาเกาะ และอากรค่าน้ำ² ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีภาษีอากรตั้งขึ้นใหม่อีกหลายชนิด คือ ภาษีสุกร ภาษีปลาสด ภาษีปลาทุ ภาษีไหม ภาษีขี้ผึ้ง ภาษีหม้อหวด ภาษีถัง ภาษีเตาหล่อ ภาษีมาดเรือโกลน ภาษีแจวพายโกลน อากรการพนัน อากรมหรสพ นอกจากนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ยังได้ฟื้นฟูอากรค่าน้ำ และอากรรักษาเกาะขึ้นมาใหม่ ในรัชกาลนี้ยังได้เปลี่ยนอากรตลาดเป็นภาษีเรือ โรง ร้าน และยกเลิกภาษีเกวียน และเรือจ้างเสีย³ ในสมัยรัชกาลที่ 5 ราว พ.ศ. 2415 มีรายชื่อภาษีอากรใหม่ ๆ ขึ้น ได้แก่ ภาษีน้ำมันปลา อากรแบ่งข้าวหมาก ภาษีเหล็กก้อน ภาษีเหล็กหล่อ ภาษีถ่าน ภาษีทียบฝ้าย ภาษีละคร อากรนาเกลือ ภาษีนุ่น ภาษีถ่านไม้ไผ่ และอากรฝิ่งป่า (หัวเมืองชายทะเลตะวันออก)⁴

ผลประโยชน์ที่เก็บจากไพร่และทาสได้แก่ ส่วยและเงินผูกปี ส่วยนั้นได้แก่ผลผลิตหรือทรัพยากรที่มีอุดมสมบูรณ์ในท้องที่ๆ ไพร่หลวงมีภูมิลำเนาอยู่ ได้แก่ ส่วยตีบูก ส่วยดินประสิ่ว ส่วยขี้ผึ้ง ส่วยนุ่น ส่วยฝ้าย ส่วยผ้าขาว ส่วยเงิน ส่วยผลเร็ว ส่วยฝาง ส่วยเสา ส่วยไม้ขนสีก ส่วยทองคำฝุย ส่วยป่าน ส่วยกระวาน ส่วยน้ำรัก ส่วยครึ่ง ส่วยทองแดง ส่วยไม้แดง ส่วยไม้กฤษณา ส่วยกระเบื้อง ส่วยไหม ส่วยงาช้าง ส่วยพริกไทย ส่วยนอระมด และส่วยยางรัง⁵ ในการส่งส่วยนี้ในบางรัชกาล มีการอนุญาตให้ส่งเป็นเงินแทนผลผลิตได้

ฤชา คือค่าธรรมเนียมที่รัฐบาลเรียกจากการต่าง ๆ ที่รัฐบาลทำให้เพื่อประโยชน์แก่ราษฎรบางคน ฤชานี้รวมถึงค่าตรา ค่าโฉนด ค่าธรรมเนียมความ ค่าไถ่โทษ ค่าปรับ ค่าภาคหลวง มรดก และการบริวารบาท⁶

รายได้จากการค้าสำเภากับต่างประเทศ เป็นที่ยอมรับกันมาตั้งแต่ครั้งสมัยอยุธยาแล้วว่า ระบบผูกขาดโดยพระคลังสินค้า ทำให้การค้าสำเภากับต่างประเทศ ทำกำไรให้แก่อาณาจักรไทยเป็นอันมาก วิธีการดังกล่าวก็ยังคงใช้มาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ผลกำไรจากการค้าได้นำมาทำประโยชน์แก่บ้านเมือง เช่น ในสมัยรัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงนำมาจ่ายเป็นเบี้ยหวัดแก่พวกขุนนาง แม้ในรัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้นำผลกำไรมาสร้างและปฏิสังขรณ์วัดวาอารามได้เป็นจำนวนมาก

8.2 หน่วยงานที่รับผิดชอบเก็บรายได้ของรัฐบาล

หน้าที่ของกระทรวงต่าง ๆ ที่จัดเก็บภาษีอากร สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวินิจฉัยว่า จะเป็นการจัดมาแต่รัชกาลที่ 3 หรือรัชกาลที่ 4 ก็ยังไม่ทราบแน่ อย่างไรก็ตามการจัดหน้าที่ของกระทรวงต่าง ๆ จัดก่อนการตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ในสมัยรัชกาลที่ 5 หน่วยงานนั้น ๆ ได้แก่ กรมพระคลังมหาสมบัติ กรมพระคลังสินค้า กรมพระกลาโหม กรมมหาดไทย กรมพระคลังในซ้าย กรมท่ากลาง กรมพระคลังราชการ กรมท่าซ้าย และกรมนา⁷

8.3 วิธีการเก็บภาษีอากรบางประเภทและผลประโยชน์อื่น ๆ

การเก็บอากรอานา เริ่มต้นจากภายหลังที่พระมหากษัตริย์ประกอบพิธีราชาภิเษกแล้ว ก็จะแต่งตั้งเจ้าพนักงานออกไปสำรวจที่นา (พร้อมกับที่สวนและต้นไม้มีผล) ซึ่งเรียกว่า “เดินสวนเดินนา” นายระวางจะทำหน้าที่สำรวจเนื้อที่ของชาวนา (และชาวสวนด้วย) แต่ละคนว่ามีที่ดินเพาะปลูกจำนวนเท่าใด แล้วจึงเรียกอากร อากรอานาเดิมเก็บเป็นทางข้าวให้นำมาส่งที่ฉางหลวงไร่ละ 2 ถัง รัฐบาลเองก็จัดซื้อเป็นราคาหลวงอีกไร่ละ 2 ถัง โดยให้

* ในหนังสือกฎหมายตราสามดวงใช้ราชบาท

ราคาไร่ละเฟื้อง เนื่องจากราษฎรได้รับความลำบากที่จะต้องมาส่งข้าวถึงฉางหลวง ในรัชกาลที่ 3 จึงมีการเปลี่ยนแปลงคือให้ยกเลิกเรียกหางข้าวค่านา และจัดซื้อเป็นราคาหลวง แล้วมีพระราชบัญญัติให้เรียกเก็บเป็นค่านาไร่ละสลึงเฟื้องเสมอกันทั้งนาคูโคและน่าน้ำฝนฟางลอย (ก่อนหน้านั้นเก็บอากรค่านาไม่เหมือนกัน นาคูโคเก็บตามจำนวนที่มีในตราแดง ส่วนน่าน้ำฝนฟางลอย ใช้วิธีประเมินคือเก็บอากรค่านาตามที่ทำได้) ต่อมาภายหลังราษฎรที่เป็นเจ้าของนาคูโคซึ่งเสียอากรค่านาตามจำนวนตราแดง มักร้องทุกข์ว่าทำนาได้ผลน้อย ไม่สามารถเสียค่านาตามจำนวนตราแดงได้ ก็ได้เข้าชื่อกันถวายฎีกา ปรากฏว่าบางที่ก็โปรดยกให้ บางที่ก็โปรดให้ประเมินเอาตามที่ทำได้ บางที่ก็โปรดลดให้ไร่ละเฟื้องเสมอไปในปีหนึ่งนั้นตามครั้งคราวที่เป็นมากเป็นน้อย มิได้มีกฎระเบียบที่แน่นอนแต่อย่างใด⁸ ในสมัยรัชกาลที่ 4 ก็เช่นเดียวกัน การเรียกเก็บอากรค่านาก็อนุโลมตามสภาพภูมิอากาศ เช่น พ.ศ. 2395 เกิดฝนแล้ง นาน้อย ให้เก็บอากร ค่านาคูโคโดยประเมินเท่าที่ทำได้ โดยคิดไร่ละสลึงเฟื้อง ครั้น พ.ศ. 2398 โปรดให้เดินนาทำตราแดงใหม่ ทรงมีพระประสงค์จะให้ชาวนาทำนาเต็มที่ จึงได้บังคับให้เรียกค่านาเสมอกันทั้งนาคูโคและน่าน้ำฝนฟางลอย ตามจำนวนในตราแดง 'ไม่มีประเมิน'⁹

การเก็บอากรสวน เริ่มต้นแบบเดียวกับการเก็บอากรค่านา โดยมีเจ้าพนักงานออกเดินสวนไปสำรวจเนื้อที่ของชาวสวนแต่ละคน เพื่อจะได้ทราบว่ที่ดินที่ใช้เพาะปลูกมีจำนวนเท่าใด และทำหน้าที่เป็นผู้รังวัดที่ดินที่ได้หักร้างทางพงใหม่ นายระวางจะนับจำนวนต้นไม้แต่ละชนิดที่กำลังออกผลและนับจำนวนต้นไม้ที่ตายไปตั้งแต่การเดินสวนครั้งก่อน เพื่อจะได้ทราบจำนวนต้นไม้ที่ปลูกในระหว่างนั้นเมื่อเห็นว่ายุติธรรมสำหรับผู้เพาะปลูกแล้ว ก็เขียนเงินภาษีอากรที่จะเก็บจากชาวสวนไว้ในหนังสือกรรมสิทธิ์ที่ดินใหม่ ซึ่งเงินจำนวนดังกล่าวจะเรียกเก็บในแต่ละปี จนกระทั่งมีการเดินสวนครั้งใหม่อีก ถ้าหากชาวสวนตัดต้นไม้ทิ้งเสีย ทั้ง ๆ ที่รู้ว่าจะมีการเดินสวน ชาวสวนจะได้รับโทษ¹⁰

อนึ่งก่อนที่เจ้าพนักงานจะออกเดินสวน จะต้องทำพิธีบวงสรวงเจ้าที่เสียก่อน มีการจ่ายเงินจำนวนเล็กน้อยให้แก่ นายระวางและผู้จดทะเบียนและออกหนังสือกรรมสิทธิ์ใหม่สำหรับเจ้าพนักงานผู้ทำหน้าที่นับต้นไม้และจดรายการต่าง ๆ นั้น เมื่อถึงวันพระก่อนจะออกไปสำรวจ จะต้องไปที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และสาบานว่าจะปฏิบัติหน้าที่ด้วยความซื่อสัตย์ จะนับต้นไม้ของราษฎรตามความเป็นจริง การออกเดินสวนนี้มักทำกันในตอนต้นรัชกาลทุกรัชกาล และอาจทำอีกสองหรือสามครั้ง ถ้าหากช่วงรัชกาลนั้นยาวนาน (เช่นรัชกาลที่ 5)¹¹

การเก็บอากรค่านา อากรค่านา คือเงินที่เรียกเก็บจากราษฎรที่หาปลา กุ้ง หอย และสัตว์น้ำอื่น ๆ ที่มีในทะเล หรือแม่น้ำลำคลอง บึง บางที่เป็นทางน้ำไหล ตลอดจนในห้วยหนองน้ำในพระราชอาณาจักร หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ เก็บเงินจากผู้ที่ทำประมงทั้งในเขตน้ำจืดและน้ำเค็ม หลักเกณฑ์ในการกำหนดพิภักดิ์อัตราค่านานั้น มีหลักฐานในสมัย

รัชกาลที่ 4 ว่า “ให้เรียกเก็บตามกำหนดเครื่องมือใหญ่แลน้อย แร้งแลอ่อนต่าง ๆ กัน”¹² การเก็บอากรค่าน้ำในสมัยรัชกาลที่ 3 และต้นรัชกาลที่ 4 เก็บผ่านนายอากร

การเก็บอากรค่าน้ำได้ปฏิบัติกันมาแต่สมัยอยุธยา แต่มายกเลิกใน พ.ศ. 2369 ซึ่งอยู่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ ที่ทรงยกเลิกเพราะทรงรังเกียจบาป และทรงเห็นว่า การเก็บอากรค่าน้ำ ทำให้คนหาปลามากขึ้น จึงยกเลิกอากรค่าน้ำที่เคยเรียกจากนายอากรปีละ 400 ชั่งเศษเสีย¹³ ครั้นถึงรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงฟื้นฟูการเก็บอากรค่าน้ำใหม่ เพราะทรงเห็นว่า การไม่เก็บอากรค่าน้ำ เป็นการไม่ยุติธรรมสำหรับราษฎรที่เป็นชาวนาชาวสวนที่ต้องเสียอากรค่าน้ำ เสียค่าสมพัตสร ส่วนคนที่จับสัตว์น้ำมาสัตว์น้ำกลับไม่ต้องเสีย เป็นการไม่สมควร¹⁴ ยิ่งกว่านั้น การยกเลิกเก็บอากรค่าน้ำมิได้ทำให้ปลาตายน้อยลงกว่าแต่ก่อน กลับกลายเป็นว่าคนที่ไม่ได้ทำมาหากินด้วยปลา เมื่อเห็นว่าไม่มีการเก็บอากร ก็กลับมาหากินด้วยปลามากขึ้น จนปลาเหลือกินในประเทศต้องบรรทุกไปขายเมืองอื่นหลายลำสำเภาทุกปีเสียอีก จึงเห็นว่า “ไม่เป็นคุณแก่สัตว์เดรัจฉาน”¹⁵

การเก็บภาษีฝิ่น เป็นการเก็บผ่านเจ้าภาษี เจ้าภาษีฝิ่นคงเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ 4 เหตุผลที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ โปรดให้มีเจ้าภาษีฝิ่น (ซึ่งเป็นชาวจีน) ก็เพราะต้องการให้ซื้อขายฝิ่นกันแต่ในหมู่ชาวจีน จะได้ไม่ต้องขายให้แก่คนไทย และชนกลุ่มน้อยอื่น ๆ เพราะฝิ่นทำให้ผู้เสพย์กระทำทุจริตได้ นอกจากนี้จะช่วยประหยัดเงินตรา เพราะมีชาวไทยจีนลักลอบเอาเงินตราไปซื้อฝิ่น เมื่อมีเจ้าภาษีแล้ว เจ้าภาษีเอาสินค้าแลกเปลี่ยนเงินตราก็จะได้คงอยู่ ผู้ใดที่ประมูลได้เป็นเจ้าภาษี จะต้องส่งเงินภาษีแก่เจ้าจำนวน 4 งวด ได้แก่ งวดเดือน 1 เดือน 7 เดือน 10 และเดือนอ้าย งวดละ 500 ชั่ง ถ้าปีใดเป็นอธิกมาส ก็ให้บวกเงินภาษีขึ้นอีกหนึ่งเดือน เป็นเงิน 166 ชั่ง 13 ตำลึง 1 บาท เจ้าภาษีต้องส่งเงินให้ครบทุกงวดทุกปี ถ้าทำภาษีครบปีมีกำไร ก็ให้บวกภาษีทูลเกล้าถวายอีก¹⁶

การเก็บภาษีสมพัตสร (ยาสูบ) วิธีการเก็บภาษีสมพัตสรในช่วงรัชกาลที่ 1-3 ไม่พบหลักฐานว่ามีวิธีการอย่างไร แต่มีหลักฐานที่แสดงบรรยากาศของการเก็บภาษีในสมัยรัชกาลที่ 3 ว่า “เมื่อในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ราษฎรบางพวกก็บ่นว่าร้อนด้วยภาษีอากรสมพัตสร”¹⁷ เมื่อถึงสมัยรัชกาลที่ 4 การเก็บอากรสมพัตสรโดยเฉพาะยาสูบนั้นซึ่งเก็บโดยผ่านนายอากร แต่ถ้าหากนายอากรทำให้ราษฎรเดือดร้อนรัฐบาลก็แทรกแซงได้ ฉะนั้นภาษีอากรประเภทใดที่เรียกเก็บเป็น 2 ชั้น 3 ชั้น ก็จะทำให้เก็บเพียงชั้นเดียวเสมอทั่วราชอาณาจักร โดยเริ่มเปลี่ยนแปลงในวิธีการเก็บอากรยาสูบเดิมนายอากรเรียกเก็บเป็นหลุมคือพันหลุมต่อ 1 บาท แต่ราษฎรปลุกยาสูบในไร่ในชนนิต ปีหนึ่งได้ผลครั้งเดียวเหมือนต้นข้าวเปลือก จึงให้เก็บเป็นที่เก็บไร่ละสลึงเฟื้อง มิให้เรียกเก็บพันหลุมต่อ 1 บาทเหมือนแต่ก่อน และถ้าราษฎรปลุกยาสูบกิน 9 หลุม 10 หลุม มิให้เรียกเอาอากรเป็นอันขาด ในกรณีที่ราษฎรปลุกยาสูบในที่สัตย์พระสัตย์สงฆ์ ให้นายอากรทำบัญชีไว้ต่างหาก เพราะจะได้ยกไว้เป็นเงินเกณฑ์บุญ¹⁸

การเก็บภาษีถั่ว งา ปลาหู เป็นภาษีที่เกิดขึ้นใหม่ใน พ.ศ. 2397 ในรัชกาลที่ 4 มีกำเนิดจากการที่ชาวจีน เห็นราษฎรบรรทุกถั่ว งา ปลาหู มาซื้อขายกัน แต่ยังไม่มีการเรียกภาษีจึงยื่นเรื่องราวแก่เจ้าจำนวนกรมพระคลังสินค้า ทางราชการก็เปิดประมูลหาเจ้าภาษี และกำหนดให้เรียกเก็บภาษีดังนี้คือ ถั่วตันตาย ถั่วเขียว ถั่วทอง ถั่วขาว ถั่วดำ ถั่วลิสง งาเม็ด กุ้งแห้ง กุ้งเค็ม ให้เก็บเหมือนกันหมดคือ 12 เก็บ 1 แต่ปลาหูน้ำ ปลาหูตากแห้ง ถ้าลูกค้าซื้อขายกันในประเทศให้เก็บ 13 เก็บ 1 ถ้าลูกค้าเอาปลาหูน้ำปลาหูแห้งบรรทุกสำเภาบักซ์ได้ไปจำหน่ายต่างประเทศ ให้เรียกภาษีเพิ่มขึ้นอีกคือปลาหมื่นตัวเป็นภาษีหนึ่งสิ่ง เจ้าภาษีจะเรียกภาษีจากผู้ซื้อหรือผู้ขายเป็นสิ่งของหรือเป็นเงินก็ได้ แล้วแต่จะตกลงกัน แต่ให้เก็บจากผู้ซื้อหรือผู้ขายเพียงฝ่ายเดียว ในกรณีที่ราษฎรนำสิ่งของมาเลี้ยงบุตรภรรยา เป็นเสบียงเดินทางไปกิจราชการ และเป็นของกำนัลของถวายเล็กน้อย ๆ ราคาเพียงกึ่งตำลึงลงมา ถ้ามิได้ซื้อขายแล้ว มิให้เรียกเก็บภาษี¹⁹ เมื่อเจ้าภาษีเก็บภาษีตามปกติแล้ว ให้ทำตัวตามสิ่งของมากและน้อยให้ไว้กับเจ้าของหลายฉบับ ของสิ่งใดที่ได้เรียกภาษีแล้ว จะเอาไปซื้อขายในบ้านใดเมืองใด ถ้ามีตัวซึ่งเป็นหลักฐานว่าได้เสียภาษีแล้ว เจ้าภาษีเมืองใด ๆ จะเรียกภาษีเป็นซ้ำสองซ้ำสามไม่ได้เป็นอันขาด²⁰

การเก็บส่วย หน่วยงานที่ควบคุมการเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้แก่ กรมมหาดไทย กรมพระกลาโหม และกรมท่า กรมทั้งสามมีหน้าที่ปกครองหัวเมืองต่าง ๆ กล่าวคือ กรมมหาดไทยปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือ กรมพระกลาโหมปกครองหัวเมืองฝ่ายใต้ กรมท่าปกครองหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ดังนั้นกรมทั้งสามจึงมีหน้าที่เก็บส่วยตามหัวเมืองที่อยู่ภายใต้การปกครองของตน โดยมีเจ้าเมืองแต่ละเมืองเป็นผู้รับผิดชอบเก็บส่วยในเมืองของตน ส่งมายังกรมมหาดไทย กรมพระกลาโหม หรือกรมท่า แล้วแต่ว่าสังกัดกรมใด ซึ่งกรมทั้งสามก็จะนำส่งส่วยไปยังพระคลังต่าง ๆ อีกต่อหนึ่ง ซึ่งได้แก่ กรมพระคลังมหาสมบัติ ซึ่งรับส่วยหรือสิ่งของที่เจ้าประเทศราชส่งมาเป็นบรรณาการ หรือรับสิ่งของที่เจ้าเมืองต่าง ๆ ส่งมาถวายแด่องค์พระมหากษัตริย์ กรมพระคลังสินค้ารับส่วยซึ่งเกณฑ์มาสำหรับเป็นสินค้าส่งสำเภามาขายต่างประเทศ ส่วนกรมพระคลังในซ้ายและกรมพระคลังในขวา รับส่วยที่จะนำไปใช้ในงานโยธาของทางราชการ ส่วยที่ส่งกรมพระคลังในซ้ายได้แก่ดินประสิว ชีผึ้ง นุ่น ฝ้าย น้ำรัก และผ้าขาว ส่วยที่ส่งให้กรมพระคลังในขวาได้แก่ส่วยไม้สัก สำหรับหน่วยราชการสุดท้ายที่รับส่วยคือกรมพระคลังราชการ รับส่วยที่ส่งมาจากหัวเมืองขึ้นกรมท่า²¹

การเก็บเงินผูกปี่จีน ชาวจีนที่อยู่ในเมืองไทยจะต้องจ่ายเงินให้รัฐบาลไทยสามปีต่อครั้ง เป็นเงิน 4.25 บาท ผู้ที่ชำระเงินแล้วจะมีเชือกประทับตราของหลวงผูกรอบข้อมือไว้เป็นหลักฐาน เพื่อมิให้เจ้าพนักงานมาเรียกเก็บอีกตลอดช่วงสามปีนั้น นอกจากนี้ชาวจีนผู้นั้นยังได้ใบรับรองทำนองบัตรประจำตัวไปถึงรูปพรรณสัณฐานอีกด้วย ถ้าจีนผู้ใดต้องการได้รับยกเว้นจากการผูกปี่รอบข้อมือ แต่ต้องการใบรับรองอย่างเดียวก็ต้องจ่ายเงิน 6.50 บาท

จีนคนใดที่ไม่สามารถจ่ายเงินผูกมัดได้จะต้องทำงานชดใช้เป็นเวลา 1 เดือนต่อ 3 ปี สำหรับชาวจีนที่มีตำแหน่งทางราชการอยู่หรือชาวจีนที่ได้กลายเป็นคนไทยแล้ว ไม่ต้องจ่ายเงินค่าราชการและเงินผูกมัด การชำระเงินในเขตเมืองหลวงจะต้องชำระให้กับกรมพระคลังสินค้าสำหรับในหัวเมือง จะมีข้าหลวงพิเศษเป็นผู้เก็บส่ง ในกรณีที่มีผู้ปลอมแปลงเบี้ยหรือปลอมแปลงเอกสารรับรอง หากถูกจับได้จะถูกลงโทษอย่างหนัก²²

การเก็บฤชา ดังได้กล่าวแล้วว่า ฤชาเป็นค่าธรรมเนียมที่รัฐบาลเรียกจากการต่างๆ ที่รัฐบาลทำให้เพื่อประโยชน์แก่ราษฎรบางคน ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินพระราชทานเป็นผลประโยชน์แก่เจ้าหน้าที่เสมือนเป็นเงินเดือน แต่ที่ได้เป็นของทางราชการจริงๆ คือ เงินพินัยเบี้ยปรับคู่ความ และทรัพย์สินสมบัติซึ่งริบจากผู้มีความผิด²³

การเก็บค่าไถ่โทษ ค่าไถ่โทษมีอัตราไม่แน่นอน แต่สังเกตได้ว่าขึ้นอยู่กับโทษหนักเบาหรือขึ้นอยู่กับประเภทของความคิด เช่น บุคคลผู้ทำความผิดเป็นชู้กับภรรยาของลุง ตา ปู่ อารี น้า พี่ของตนเอง เมื่อถูกจับได้ จะถูกยิงด้วยลูกสุนัสดอต ผู้กระทำผิดสามารถไถ่ลูกสุนัสดอตได้โดยมิให้ยิงด้วยลูกสุนัสดอต เล่มละ 80,000 เบี้ย²⁴ สำหรับสตรีที่นอกใจสามีจะถูกลงโทษ 5 ประการ แต่สามารถไถ่โทษได้ด้วยจำนวนเงินที่แตกต่างกันคือ ไถ่โทษโดยไม่ต้องนุ่งร่างแหเป็นเงิน 200,000 เบี้ย ไถ่โทษโดยไม่ต้องถูกสักแก้มเป็นเงิน 500,000 เบี้ย ไถ่โทษโดยไม่ต้องโดนตะแลงแกง เป็นเงิน 250,000 เบี้ย ไถ่โทษโดยไม่ต้องถูกเอาตะเลงปะหน้าเป็นเงิน 150,000 เบี้ย และไถ่โทษโดยไม่ต้องตัดดอกชะบาแดงสองหูเป็นเงิน 150,000 เบี้ย²⁵ เป็นต้น

การเก็บค่าปรับ ค่าปรับคือเงินที่ศาลเรียกเอาจากผู้ต้องหาหรือคู่ความ ฐานละเมิดกฎหมายข้อใดข้อหนึ่ง ซึ่งมีบทบัญญัติปรับผู้กระทำผิดไว้ เช่น ดมเหล้าเถื่อน ลักลอบขายฝิ่น และสูบฝิ่น สามีภรรยาทะเลาะวิวาทกัน และถึงกับมีการฆ่ากันตาย²⁶ เป็นต้น

การเก็บค่าภาคหลวงมรดก ค่าภาคหลวงมรดกคือส่วนแบ่งมรดกที่รัฐบาลจะต้องได้ตามบทบัญญัติของกฎหมาย กรณีที่ผู้ตายเป็นเจ้าของ เป็นข้าราชการผู้มีบรรดาศักดิ์ หรือเป็นบุคคลที่หลวงพระราชทานทรัพย์สินส่วนหนึ่งต้องตกเป็นของหลวง เช่น ในกฎหมายลักษณะมรดก มาตราที่ 3 กล่าวว่า ข้าราชการถึงแก่กรรมให้เอาเครื่องศาสตราวุธ ช้างม้า เครื่องพหยา บ่าวไฟร์ และเรือยาวตั้งแต่ 7 วาขึ้นไป ยกไว้เป็นของหลวง ส่วนมรดกที่เหลือของข้าราชการผู้นั้นแบ่งออกเป็น 4 ส่วน ส่วนหนึ่งตกเป็นของพระคลังหลวงอีกสามส่วน ตกแก่บุคคล 3 กลุ่มได้แก่ บิดามารดา กลุ่มที่สองได้แก่พี่น้องลูกหลานและญาติ ส่วนกลุ่มสุดท้ายตกแก่ภริยา ตามลำดับ²⁷ สำหรับในมาตรา 34 ก็กล่าวไว้ในกรณีที่หลวงพระราชทานหญิงให้เป็นภรรยาแก่ขุนมูลนาย เมื่อหญิงนั้นถึงแก่กรรม ให้เอาทรัพย์สินเดิมและสินสมรสของหญิงนั้นแบ่งเป็นสามส่วน ส่วนหนึ่งตกเป็นของหลวง ส่วนที่สองยกให้แก่สามี และส่วนที่สามยกให้ญาติของผู้ตาย²⁸

การริบราชบาตร ราชบาตรแปลว่าคำสั่งหลวง การริบราชบาตรหมายถึงการเก็บเอาสิ่งของของบุคคลที่ต้องพระราชอาญาเข้าเป็นของหลวง เช่นคนที่ เป็นกบฏ และเป็นโจร เป็นต้น บุคคลเหล่านี้มีป่าวไพร่จำนวนเท่าใด มีช้างมีวัวควายกี่ตัว เงินทองกี่ชั่ง จะถูกริบเป็นของหลวงทั้งหมด มีหลักฐานปรากฏอยู่ใน กฎหมายลักษณะกบฏศึกมาตราที่ 1²⁹ และกฎหมายลักษณะโจรมาตราที่ 54³⁰ เป็นต้น

การเก็บค่าธรรมเนียมต่อเรือ ค่าธรรมเนียมต่อเรือได้แก่เงินที่เก็บจากผู้อนุญาตต่อเรือขนาดปากกว้าง 2 วา 3 คอกขึ้นไป เอาเข้าท้องพระคลังส่วนหนึ่ง และยกให้เจ้าหน้าที่อีกส่วนหนึ่ง มีหลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 1 ว่า เรือปากกว้าง 2 วา 3 คอก จนถึง 3 วา 3 คอก ต้องเสียค่าธรรมเนียม เป็นทองแท่งหมึกหนัก 6 ตำลึง 1 บาท หนึ่งแท่ง หรือเป็นเงินตรา 3 ชั่ง 15 ตำลึงก็ได้ ถ้าเป็นเรือปากกว้าง 4 วาขึ้นไป ต้องเสียทอง 2 แท่ง ถ้าเป็นเรือปากกว้าง 5 วาขึ้นไป เสียทอง 3 แท่ง ทองนั้นต้องเป็นทองเนื้อหกหน้าเศษสอง ซึ่งคิดเป็นเงินราคา 12 หนัก³¹

8.4 ปัญหาและการแก้ไขเปลี่ยนแปลงการคลังของไทยในสมัยรัชกาลที่ 5

8.4.1 ปัญหา ปัญหาในระบบการคลังของไทยได้เกิดขึ้นทับถมกันมานาน และมาปรากฏผลเด่นชัดในช่วงต้นรัชกาลที่ 5 ซึ่งทำให้ทั้งรัฐบาลและราษฎรเสียผลประโยชน์ กล่าวคือ รัฐบาลได้รับผลประโยชน์ไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย ราษฎรก็ได้รับความเดือดร้อน ฉะนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เสด็จเสวยราชย์ได้เพียง 4 ปี จึงทรงปฏิรูประบบภาษีอากรเสีย เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ทุกฝ่าย ปัญหานั้น ๆ ได้แก่ ปัญหาเกี่ยวกับหน่วยงานที่รับผิดชอบเก็บภาษีอากร และปัญหาเกี่ยวกับการเก็บภาษีอากรโดยเจ้าภาษีนายอากร

ก. หน่วยงานที่รับผิดชอบเก็บภาษีอากร กรมพระคลังเป็นหน่วยงานที่รับผิดชอบด้านภาษีอากรทั้งหมด เมื่อสมัยต้นรัชกาลที่ 5 กรมดังกล่าวมีงานมากมาย ทั้งนี้เพราะได้พัฒนามาตั้งแต่สมัยอยุธยา กล่าวคือกรมพระคลังเดิมเป็นผู้ควบคุมการเงินของแผ่นดิน ทั้งรายรับและรายจ่าย ควบคุมการเก็บภาษีอากร และควบคุมการตัดสินใจคดีที่เกี่ยวกับพระราชทรัพย์หลวง ครั้นเมื่อมีการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศ กรมพระคลังก็มีหน้าที่เพิ่มขึ้นคือแต่งสำเภาไปค้าขาย และต้องดูแลชาวต่างประเทศที่เข้ามาค้าขายในไทยด้วย พอถึงปลายอยุธยาได้เอาเมืองขึ้นของกรมกลาโหมไปขึ้นกับกรมท่า ทำให้เจ้าพระยาพระคลังมีงานเพิ่มขึ้นอีกมาก คือต้องว่าราชการบ้านเมืองว่ากรณียุติธรรมและการคลังการต่างประเทศและว่ากรมท่า การที่มีภาระมากมายดังกล่าว เจ้าพระยาพระคลัง ผู้เป็นใหญ่ในกรมพระคลังต้องละงานการคลังเสียบางส่วน ให้ข้าราชการผู้มียศต่ำกว่าลงมาทำหน้าที่แทน เช่น พระยาราชภักดีซึ่งมีอำนาจน้อย ควบคุมได้เฉพาะกรมพระคลังเท่านั้น ฉะนั้นภาษีอากรที่ขึ้นกับกรมอื่น ๆ เช่น กรมมหาดไทย กรมท่า กรมเมือง เงินส่วยหัวเมือง เงินค่านา เงินค่าราชการที่แยกอยู่ในกรมต่าง ๆ พระยาราชภักดีไม่สามารถจะทราบได้ว่า รายได้ภาษีอากรของกรมต่าง ๆ มีจำนวนเท่าใด และก็ไม่มีความที่จะไปเร่งรัด ทำให้รัฐขาดเงิน

รายได้ที่แท้จริงไป เป็นเหตุให้รายได้ของรัฐไม่เพียงพอในการใช้จ่าย³²

อีกหนึ่งหน่วยงานที่เก็บภาษีอากรมิใช่มีแต่กรมพระคลังเท่านั้น แต่ยังมีกรมอื่น ๆ อีกหลายกรมที่เก็บรายได้ของแผ่นดิน เช่น กรมมหาดไทย กรมกลาโหม กรมเมือง กรมนา และกรมสุรัสวดี สำหรับกรมกลาโหมและกรมมหาดไทยนั้น หน้าที่โดยตรงคือป้องกันประเทศ และปกครองบ้านเมือง นอกจากนี้ก็ยังเก็บส่วยและเครื่องบรรณาการ และตัดสินคดีความ ซึ่งก็เป็นภาระมากมายอยู่แล้ว ยังต้องมีหน้าที่เก็บภาษีอากรอีก และภาษีอากรในความรับผิดชอบของทั้งสองกรมก็มีมากกว่าภาษีอากรที่กรมพระคลังรับผิดชอบ ฉะนั้นกรมทั้งสองจึงมีงานล้นมือ ส่วนกรมเมืองก็มีหน้าที่เก็บภาษีเรือและโรงงานกรมนาเก็บค่านาและกรมสุรัสวดีเก็บเงินไพร่ที่ไม่ได้มาประจำการ จะเห็นได้ว่าการเก็บภาษีอากรซึ่งมีหน่วยงานต่าง ๆ เข้ามารับผิดชอบนั้น ย่อมเป็นการยากที่จะควบคุมให้การเก็บภาษีอากรดำเนินไปอย่างรัดกุมและมีประสิทธิภาพได้

นอกจากมีหน่วยงานที่ทำงานซ้ำซ้อนกันดังกล่าวแล้ว หน่วยงานเหล่านี้ยังมีการอิจฉาริษยากันอีกด้วย หน่วยงานที่เก็บภาษีอากรมากชนิด หรือเก็บภาษีอากรที่มีเงินจำนวนมาก เช่น กรมนา กรมมหาดไทยและกรมกลาโหม มักทำให้กรมอื่นที่มีผลประโยชน์น้อยอิจฉาริษยา เช่น กรมเมือง ซึ่งในภายหลังยังมีผลประโยชน์น้อยลงไปอีก เพราะได้มีการโอนการเก็บภาษีเรือ โรงงานให้แก่กรมมหาดไทยไป ทำให้เกิดผลเสียคือข้าราชการไม่มีกำลังใจทำงาน³³

เมื่อเกิดปัญหาในหน่วยราชการดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ จึงตั้งพระทัยที่จะจัดระเบียบเสียใหม่ เพื่อให้หน่วยงานต่าง ๆ ทำงานไม่ก้าวก่ายกัน มีผลประโยชน์ทัดเทียมกัน และจัดระเบียบการเก็บภาษีอากรเสียใหม่ จะได้เพิ่มพูนรายได้ให้แก่ประเทศชาติด้วย

ข. การเก็บภาษีอากรโดยเจ้าภาษีนายอากร ระบบการเก็บภาษีอากรโดยมีเจ้าภาษีนายอากร ที่เกิดขึ้นมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 นั้น ได้สร้างปัญหาให้แก่บ้านเมืองหลายประการ นับตั้งแต่เรื่องการเสนอประเภทของผลผลิตที่จะเรียกเก็บภาษีให้รัฐบาล เรื่องอำนาจหน้าที่ของเจ้าภาษีนายอากร เรื่องการทำงานของเจ้าภาษีและพรรคพวก ตลอดจนเรื่องการก่อความไม่สงบขึ้นในบ้านเมืองในหมู่ชาวจีนด้วยกัน

การเสนอประเภทของผลผลิตที่จะเรียกเก็บภาษีให้รัฐบาลนั้น รัฐบาลมิได้เป็นผู้กำหนดผู้ที่ต้องการจะเป็นเจ้าภาษีนายอากรซึ่งส่วนมากเป็นคนจีน ได้ออกไปสำรวจการทำมาหากินของราษฎร เพื่อดูว่าราษฎรประกอบอาชีพอะไรกันบ้าง ถ้าพอที่จะเก็บภาษีได้ ก็กราบทูลถวายฎีกาขอประมูลราคาเพื่อตนจะได้เป็นเจ้าภาษีนายอากรเก็บภาษีชนิดนั้น ผลเสียที่เกิดขึ้นคือทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน เช่น มีชาวจีนมาเสนอขอทำผูกขาดภาษีพลูถึง 6-7 ครั้ง แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ไม่โปรดอนุญาต เพราะราษฎรเดือดร้อนโดยเฉพาะคนไทยซึ่งเคียดแค้นมากพลุกกันถ้วนหน้า แต่คนชาติอื่น ได้แก่ แขก ฝรั่งเศส และจีนไม่

เดือดร้อน พระองค์จึงทรงประกาศห้ามอย่างเด็ดขาดว่า ไม่ให้นำเรื่องราวขอทำภาษีพลู กราบทูลซ้ำซากอีก³⁴

ในเรื่องอำนาจและสิทธิเจ้าภาษีนายอากรก็ได้รับจากทางการหลายประการ เช่น ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ เป็นหมื่น เป็นขุน หรือเป็นหลวง มีตัวอย่าง จินเนียม เป็น ผู้ประมูลได้เป็นเจ้าภาษีแก้ว งาม ปลาทุ ได้รับบรรดาศักดิ์เป็นขุนปัญญพิชชากร ศักดินา 400 ไร่³⁵ นอกจากนี้ได้รับบรรดาศักดิ์แล้ว เจ้าภาษีนายอากร พร้อมทั้งพรรคพวกบ่าวทาสก็ยังได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงานไปใช้ในราชการ หรือแม้เครื่องใช้ เช่น เรือจังกูด กระเชียง ถ่อ พาย หรือเครื่องสำหรับเรือของนายอากร ก็รอดพ้นจากการถูกเกณฑ์ไปใช้ในราชการ ด้วยเหมือนกัน³⁶ นอกจากนี้เจ้าภาษีนายอากรยังมีอำนาจเหนืออาณาบริเวณที่ดินผูกขาด เก็บภาษีอากร ราษฎรผู้ใดจะไปทำไร่ ทำสวน ตัดฟัน หรือหาสิ่งของไปซื้อขายดังเดิมไม่ได้ แต่ถ้าต้องการประกอบอาชีพแบบเดิมก็ต้องได้รับอนุญาตจากเจ้าภาษีนายอากรเสียก่อน จึงจะดำเนินการได้³⁷ การที่มีอำนาจและสิทธิดังกล่าวนี้ เป็นการสร้างอิทธิพลและความ ยิ่งใหญ่ให้แก่เจ้าภาษีนายอากร และเป็นช่องทางให้เจ้าภาษีนายอากรปฏิบัติงานไปในทาง ที่ไม่ชอบธรรมได้ง่าย ซึ่งก็ได้ปรากฏขึ้นจริง เพราะได้พบว่าการทำงาเก็บภาษีอากรของ เจ้าภาษีนายอากรและพรรคพวก ไม่ซื่อสัตย์สุจริตต่อบ้านเมือง มีการขูดรีดราษฎรด้วย วิธีการต่าง ๆ เช่น ในการเก็บอากรค่าน้ำ ก็ไปบีบบังคับราษฎรว่าแม้ไม่ได้จับสัตว์น้ำ แต่ก็ ตีม้ำจากแม่น้ำลำคลองซึ่งเป็นของหลวง ฉะนั้นต้องเสียอากรค่าน้ำด้วย³⁸ และอีกเหตุการณ์ หนึ่งคือในการเก็บอากรกล้วย ทางราชการกำหนดให้เก็บอากรกล้วยโดยเก็บเป็นกอ แต่ คนของนายอากรไปเรียกเก็บจากชาวไร่กล้วยเป็นรายต้นซึ่งยังไม่ตั้งกอ³⁹ เป็นต้น

ปัญหาประการต่อไปที่เกิดจากการมีเจ้าภาษีนายอากร นั่นคือการทะเลาะวิวาทใน หมู่ชาวจีนด้วยกัน กล่าวคือ เจ้าภาษีนายอากรได้เรียกเก็บภาษีจากชาวจีนที่มาทำมาหากิน ในไทย จีนพวกนี้มีเงินมากและเรียกเก็บได้มากกว่าราษฎรไทยที่ทำมาหากินพอเลี้ยงตัวไม่มี กิจการใหญ่โต จึงทำให้ชาวจีนที่ตั้งอกตั้งใจทำมาหากินเหล่านั้นเดือดร้อน ฟ้องร้องทาง ราชการก็เสียเปรียบ เพราะพวกเจ้าภาษีนายอากรเป็นพนักงานของรัฐบาล ทำให้ขาดที่พึ่ง จึงใช้วิธีการตั้งสมาคมลับตัวเหี้ยขึ้น เพื่อเป็นการต่อต้านกับฝ่ายเจ้าภาษีนายอากร⁴⁰ และ ได้เกิดการทะเลาะวิวาทกันขึ้น รัฐบาลไทยต้องเข้าปราบปรามเพื่อให้เกิดความสงบสุขแก่ บ้านเมือง

นอกจากนี้ พวกชาวจีนยังแก่งแย่งกันในการประมูลเป็นเจ้าภาษีนายอากร สมเด็จพระ ยามหาราชทรงทราบภาพทรงบันทึกไว้ว่า เมื่อพวกตัวเหี้ยเข้าประมูลภาษีอากร จีน พวกอื่นที่ไม่ใช่พวกตัวเหี้ย ถ้าจะประมูลและหวังจะได้เป็นเจ้าภาษีก็ต้องไปขอร้องหรือยอม แบ่งผลประโยชน์ให้พวกตัวเหี้ย มิฉะนั้นจะถูกขัดขวาง⁴¹ เมื่อการประมูลเป็นแบบกล้วย อิทธิพลของพวกตัวเหี้ย ทำให้ขาดการแข่งขันที่ยุติธรรม เป็นเหตุให้ประมูลในอัตราที่ต่ำได้ ผลเสียที่สำคัญก็คือทำให้รัฐบาลขาดรายได้ที่พึงจะได้ไป

ยังมีพฤติกรรมอีกอย่างหนึ่งของเจ้าภาชีนายอากรที่จะต้องแก้ไขก็คือ เมื่อเจ้าภาชีเก็บเงินมาแล้วมิได้นำส่งกรมเจ้าสังกัดที่เก็บภาษีอากร มักนำเงินที่ได้นั้นไปใช้ประโยชน์ส่วนตัว เช่นนำไปลงทุน เพราะเงินเหล่านั้นตนเป็นผู้เก็บจึงไม่ต้องเสียดอกเบี้ยในการกู้ยืม จึงปรากฏว่าในสมัยนั้นมีเจ้าภาชีนายอากรจำนวนมาก เป็นหนี้รัฐบาลอยู่หลายร้อยหลายพันชั่ง⁴² ทำให้ปริมาณรายได้ของประเทศที่เก็บได้แต่ละปีลดน้อยลงทุกปี ไม่เพียงพอสำหรับการใช้จ่ายตามปกติ แม้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ได้ประกาศตั้งภาษีอากรใหม่ ๆ ขึ้นอีกหลายชนิด แต่รายได้ของรัฐมิได้เพิ่มขึ้น กลับลดน้อยลงกว่าเดิม⁴³

8.4.2 การแก้ไขเปลี่ยนแปลงการคลังในสมัยรัชกาลที่ 5

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงทราบและตระหนักถึงปัญหาต่าง ๆ ดังกล่าวแล้ว พระองค์จึงได้ดำเนินการแก้ไขเปลี่ยนแปลงการคลัง ดังต่อไปนี้คือ ทรงจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ทรงตราพระราชบัญญัติสำหรับหอรัษฎากรพิพัฒน์ และตราพระราชบัญญัติเจ้าภาชีนายอากรขึ้นใน พ.ศ. 2416

การจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ขึ้นนั้น ก็เพื่อเป็นสถานที่ ๆ จะรวบรวมงานจัดเก็บภาษีที่เคยกระจัดกระจายอยู่ตามกรมต่าง ๆ มาไว้ที่แห่งเดียวกัน เพื่อจะได้ทราบว่าเงินรายได้ที่รับมีจำนวนเท่าใด และจะต้องใช้จ่ายในการทะนุบำรุงบ้านเมืองได้มากน้อยเพียงใด สำหรับพระราชบัญญัติสำหรับหอรัษฎากรพิพัฒน์นั้น ทำให้เห็นว่าได้มีการวางระเบียบปฏิบัติงานของเจ้าพนักงาน ตลอดจนเจ้าภาชีนายอากรให้เป็นระเบียบ เช่น ต้องมาปฏิบัติราชการที่สำนักงานทุกวันตั้งแต่ 10 นาฬิกาในตอนเช้า ถึง 16 นาฬิกาในตอนเย็น ถือได้ว่าเป็นแบบฉบับในการปฏิบัติงานของข้าราชการในสมัยต่อมา นอกจากนั้นการกำหนดให้มาปฏิบัติราชการที่สำนักงาน ยังเป็นการป้องกันการทุจริตวิธีหนึ่งด้วย เพราะเดิมการทำงานเกี่ยวกับภาษีอากรของเจ้าพนักงาน ซึ่งได้แก่ เจ้าพนักงานบัญชีกลางและเจ้าจำนวนจะทำงานที่ใดก็ได้ เช่น ที่บ้าน เป็นต้น ซึ่งไม่มีผู้ใดรู้เห็น การฉ้อราษฎร์บังหลวงของเจ้าพนักงานจึงทำได้ง่าย พระราชบัญญัติดังกล่าว ยังได้วางระเบียบการส่งเงินภาษีของเจ้าภาชีนายอากรให้ตรงตามกำหนดเวลา และพร้อมกันนั้นก็วางระเบียบการประมูลการเป็นเจ้าภาชีซึ่งต้องกระทำอย่างเปิดเผยไว้ด้วย ในขณะที่เดียวกันในพระราชบัญญัติสำหรับหอรัษฎากรพิพัฒน์ ยังได้วางบทลงโทษแก่ผู้ที่ปฏิบัติราชการไม่สุจริตไว้ด้วย เช่น มีการให้ปลดเจ้าจำนวนออกแล้วลงพระราชอาญาตามโทษานุโทษ กรณีเจ้าภาชีไม่มีเงินส่งทางราชการให้ครบ “ก็ให้เจ้าพนักงานรีบเอาบุตร ภรรยา ข้าทาส ที่บ้าน เรือน เรือ แพ สวน ไร่ นา แลทรัพย์สินของสวัญญาณะกะทรัพย์ อวิญญาณะกะทรัพย์ มาเป็นของหลวงให้สิ้นเชิง แล้วเอาตัวเจ้าภาชีจำคุกไว้ 3 ปี จึงพ้นโทษ”⁴⁴

ส่วนตราพระราชบัญญัติเจ้าภาชีนายอากร พ.ศ. 2416 สาระสำคัญก็เป็นเรื่องของการวางระเบียบเกี่ยวกับการประมูล การส่งเงิน ที่เจ้าภาชีนายอากรต้องปฏิบัติตาม ซึ่ง

ก็มีเนื้อหาสาระคล้ายคลึงกับระเบียบปฏิบัติที่ปรากฏในพระราชบัญญัติสำหรับหอรัษฎากรพิพัฒน์ที่กล่าวแล้วข้างต้น

อย่างไรก็ตาม เมื่อประกาศใช้พระราชบัญญัติสำหรับหอรัษฎากรพิพัฒน์และตราพระราชบัญญัติเจ้าภาษีนายอากรไปได้เพียง 2 ปี การเก็บภาษีอากรก็ยังไม่ราบรื่น เพราะยังมีเจ้าภาษีนายอากรจำนวนมากที่ไม่ยอมส่งเงินที่เก็บได้ให้รัฐบาล ทางรัฐบาลเห็นควรที่จะมีบุคลากรระดับสูงคอยควบคุมการปฏิบัติงานของเจ้าพนักงานบาญชี เจ้าจำนวนและเจ้าภาษีนายอากรอีกชั้นหนึ่ง ดังนั้นรัฐบาลจึงออกพระราชบัญญัติสำหรับพระคลังมหาสมบัติขึ้นใน พ.ศ. 2418 เพื่อให้การเก็บภาษีอากรมีประสิทธิภาพมากขึ้น โดยกำหนดให้ตำแหน่งอธิบดีเป็นผู้มีอำนาจควบคุมตักเตือนเจ้าพนักงานเจ้าจำนวนและเจ้าภาษีนายอากรให้ปฏิบัติราชการตามที่กำหนดไว้ในพระราชบัญญัติที่ประกาศใช้มาแล้วนั้นอย่างเคร่งครัด นอกจากนี้ยังกำหนดให้มีตำแหน่งเจ้าพนักงานชั้นสูงรองลงมาคือ ปลัดบาญชีกลาง ทำหน้าที่ตรวจสอบบัญชีภาษีอากรทุก ๆ รายว่า จำนวนเงินที่ประมวลไว้กับจำนวนเงินที่ส่งให้รัฐบาลนั้นตรงกันหรือไม่ หากตรวจสอบแล้ว ปรากฏว่าเจ้าภาษีนายอากรยังส่งไม่ครบถูกต้องก็จะเสนอให้มีการเปลี่ยนตัวเจ้าภาษีนายอากรใหม่ จะเห็นได้ว่า พระราชบัญญัติสำหรับพระคลังมหาสมบัติ ช่วยแก้ปัญหาเรื่องเจ้าภาษีนายอากรไม่ส่งเงินงวดได้เป็นอย่างดี เงินรายได้ของประเทศไม่ตกหล่นไป เพราะมีการประมวลเลือกเจ้าภาษีนายอากรรายใหม่ขึ้นมาดำเนินการเก็บภาษีต่อไปได้ทันที ปัญหาเรื่องเงินขาดกลางปีก็หมดไป⁴⁵

ครั้นถึง พ.ศ. 2433 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงเห็นว่า การจัดส่วนราชการในกระทรวงพระคลังยังไม่ถูกต้องเหมาะสม กล่าวคือ บางหน่วยงานมีเจ้าพนักงานไม่เพียงพอ แต่บางหน่วยงานมีเจ้าพนักงานเกินความจำเป็น นอกจากนี้การทำงานของหน่วยงานต่าง ๆ ยังก้าวก่ายกันอยู่ ดังนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติพระธรรมนูญหน้าที่ราชการของพระคลังขึ้น ในพระราชบัญญัติดังกล่าว ให้จัดตั้งกรมที่ทำหน้าที่เก็บภาษีอากรโดยเฉพาะระบุไว้อย่างชัดเจนว่ากรมใดเก็บภาษีอากรประเภทใด กรมเหล่านั้นได้แก่ กรมสรรพภาษี กรมสรรพากร และกรมศุลกากร แต่ละกรมมีอธิบดีเป็นผู้บังคับบัญชารับผิดชอบในกรมของตน โดยขึ้นตรงกับเสนาบดีกระทรวงพระคลัง

การที่รัฐบาลเข้ามาดำเนินการให้เจ้าพนักงานของรัฐ เป็นผู้เก็บภาษีอากรเองนั้นทำให้เกิดผลดีคือ ราษฎรเสียภาษีอากรตามพิภักดิ์ท้องตราที่กำหนดไว้ และไม่ต้องได้รับความเดือดร้อนจากการกระทำของเจ้าภาษีนายอากรอีกต่อไป แต่ที่สำคัญกว่านั้นก็คือเงินภาษีอากรที่เก็บได้ก็เป็นของรัฐทั้งหมด อีกทั้งการควบคุมการปฏิบัติงานของเจ้าพนักงานก็กระทำได้ง่ายกว่าการควบคุมเจ้าภาษีนายอากร เพราะเมื่อเจ้าพนักงานกระทำผิดก็จะได้รับโทษทันที

แม้ว่ารัฐบาลไทยพยายามดำเนินการเก็บภาษีเอง แต่รัฐก็ไม่สามารถจัดเก็บภาษีเองได้ทั้งหมด ยังคงมีเจ้าภาษีนายอากรรับไปจัดเก็บบางประเภท ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าฯ โปรดให้ตราพระราชบัญญัติเกี่ยวกับภาษีอากรอีกหลายฉบับ เพื่อเป็นแนวทางการปฏิบัติและควบคุมการทำงานของเจ้าภาษีนายอากร พระราชบัญญัติเหล่านั้นได้วางหลักเกณฑ์การปฏิบัติไว้เป็นขั้นตอน เช่น การกำหนดตัวบุคคลที่จะทำหน้าที่เก็บภาษีอากร การประมูล การส่งเงินหลวง และการลงโทษผู้เป็นหนี้หลวง เป็นต้น⁴⁷

ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงดำเนินการแก้ไขเปลี่ยนแปลงการคลังให้เป็นไปอย่างมีหลักเกณฑ์และรัดกุมด้วยวิธีการต่าง ๆ แล้ว เป็นผลให้รายได้ของประเทศมีจำนวนสูงขึ้นดังที่พระองค์ทรงตั้งพระทัยไว้แต่แรก

เชิงอรรถ

1. เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1, หน้า 365.
2. ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่มจบ, หน้า 159-161.
3. เรื่องเดียวกัน, หน้า 171-172.
4. เรื่องเดียวกัน, หน้า 176-179.
5. บุญรอด แก้วกัณฑ์, “การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)”, หน้า 83-93.
6. ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ, หน้า 76-78.
7. ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่มจบ, หน้า 176-179.
8. เรื่องเดียวกัน, หน้า 182.
9. เรื่องเดียวกัน, หน้า 184-188.
10. ควอริชท์ เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, แปลโดย กาญจนี สมเกียรติกุล และ ยุพา ชมจันทร์ (พระนคร : เจริญวิทย์การพิมพ์, 2519), หน้า 345.
11. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
12. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404 (พระนคร : โรงพิมพ์ดำรงธรรม, 2511), หน้า 166.
13. เรื่องเดียวกัน, หน้า 167.
14. เรื่องเดียวกัน, หน้า 169.
15. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
16. ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่มจบ, หน้า 237.
17. เรื่องเดียวกัน, หน้า 248.
18. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
19. เรื่องเดียวกัน, หน้า 255.
20. เรื่องเดียวกัน, หน้า 256-260.
21. บุญรอด แก้วกัณฑ์, “การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)”, หน้า 53.
22. ควอริชท์ เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า 351.
23. ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่มจบ, หน้า 150.
24. “พระไอยการลักษณะผ้าเม็ย”, กฎหมายตราสามดวง (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2515), เล่ม 2, หน้า 222-223.
25. “พระไอยการพรมศักดิ์”, กฎหมายตราสามดวง (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2515), เล่ม 1, หน้า 217.

26. “พระไอยการลักษณะวิวาทตีต่อกัน”, *กฎหมายตราสามดวง* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506), เล่ม 3, หน้า 192.
27. “พระไอยการลักษณะมรดก”, เรื่องเดียวกัน, หน้า 25.
28. เรื่องเดียวกัน, หน้า 41.
29. “พระไอยการกระเบดศึก”, *กฎหมายตราสามดวง* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), เล่ม 4, หน้า 124.
30. “พระไอยการลักษณะโจร”, *กฎหมายตราสามดวง*, เล่ม 3, หน้า 247.
31. “พระราชกำหนดใหม่”, *กฎหมายตราสามดวง*, (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506), เล่ม 5, หน้า 228-233.
32. สมสวาท ชวนไชยสิทธิ์, “การปฏิรูปภาษีอากรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, *ปริญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต, วิทยาลัยวิชาการศึกษา ประสานมิตร 2515, (อัดสำเนา), หน้า 28.*
33. เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.
34. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404*, หน้า 249.
35. *ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ เล่มจบ*, หน้า 257.
36. เรื่องเดียวกัน, หน้า 206.
37. เรื่องเดียวกัน, หน้า 226.
38. พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ชุมนุมประกาศรัชกาลที่ 4 เล่ม 1*, หน้า 353 อ้างใน สมสวาท ชวนไชยสิทธิ์, “การปฏิรูปภาษีอากรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, หน้า 41.
39. เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.
40. สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 350.
41. เรื่องเดียวกัน, หน้า 354-355.
42. เรื่องเดียวกัน, หน้า 267.
43. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชดำรัสทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน*, หน้า 39 อ้างใน สมสวาท ชวนไชยสิทธิ์, “การปฏิรูปภาษีอากร...”, หน้า 59.
44. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.1/5 เรื่องจัดการการกระทรวงพระคลังพระราชบัญญัติสำหรับหอรัษฎากรพิพัฒน์ (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 1 หน้า 65-67) อ้างใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 69.
45. เรื่องเดียวกัน, หน้า 159-160.

46. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสารรัชกาลที่ 5 ค.1/5 เรื่องจัดราชการกระทรวงพระคลัง
พระราชบัญญัติพระธรรมนูญหน้าที่ราชการกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ อ้างใน
เรื่องเดียวกัน, หน้า 160.
47. เรื่องเดียวกัน, หน้า 162.

บรรณานุกรม

เอกสารปฐมภูมิ

- “จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1194”. หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 48.
“จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214”. หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 20.
“จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1218”. หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 35.
“จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221”. หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 88.
“จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223”. หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 107.
“จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1224”. หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 148.

ศิลปากร, กรม. กองจดหมายเหตุ. เอกสาร ร.5 กษ.10.1/2.

- _____. เอกสาร ร.5 กษ.142 ก./22 เรื่องจะเพิ่มภาษีค่าโคที่ส่งออกไปต่างประเทศ แลคิดจะตั้งโรงฆ่าสัตว์ด้วย
- _____. เอกสาร ร.5 ค.1/5 เรื่องจัดราชการกระทรวงพระคลัง พระราชบัญญัติสำหรับหอรัษฎากรพิพัฒน์และพระราชบัญญัติพระธรรมนูญหน้าที่ราชการกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ.
- _____. เอกสาร ร.6 กษ.2/1 ประกาศพระราชบัญญัติมาตราซึ่งดวงวัด พ.ศ. 2466

เอกสารทุติยภูมิ

หนังสือภาษาไทย

- กฎหมายตราสามดวง. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2515. เล่ม 1.
กฎหมายตราสามดวง. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2515. เล่ม 2.
กฎหมายตราสามดวง. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506. เล่ม 3.
กฎหมายตราสามดวง. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505. เล่ม 4.
กฎหมายตราสามดวง. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506. เล่ม 5.
ครอว์เฟิร์ต, จอห์น. *เอกสารครอว์ฟอร์ด*. แปลโดย ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ. พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2515.
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. *พระราชนิพนธ์เสด็จประพาสไทรโยค*. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504.
_____. *พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายูเมื่อรัตนโกสินทร์ศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 คราว*. พระนคร : โรงพิมพ์พิมพ์ไทย, 2468.
(ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้พิมพ์พระราชทานในงานพระศพสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอเจ้าฟ้ามาลินีนพดารา ศิริินภาพรธวัดี กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา ณ เมรุท้องสนามหลวง พ.ศ.2468).

- _____ . ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือรอบแหลมมลายูรัตนโกสินทร์ศก 109. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2510.
- ชัย เรื่องศิลป์. *ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ*. พระนคร : สมาคมประวัติศาสตร์มอบให้สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิชจัดพิมพ์จำหน่าย, 2522.
- ชุมนุมเรื่องขันทุบริ. ม.ป.ท., 2514. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นางวรรณ จันทวิมล ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 29 พฤศจิกายน พุทธศักราช 2514).
- ชูสิทธิ์ ชูชาติ. “พ่อค้าวัวต่าง : ผู้บุกเบิกการค้าขายในหมู่บ้านภาคเหนือของประเทศไทย (พ.ศ. 2398-2503)”. เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จัดโดยสมาคมประวัติศาสตร์ ในพระราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ ร่วมกับภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ และคณะเศรษฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ณ ห้องประชุมศูนย์สารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เมื่อ 17 กุมภาพันธ์ 2527.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระยา. *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2*. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505. 2 เล่ม.
- _____ . *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5*. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504.
- _____ . *ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ เล่มจบ*. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2506.
- _____ . *เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี*. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2511. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ หม่อมลำดวน ดิสกุล ณ อยุรยา ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันจันทร์ที่ 22 กรกฎาคม 2511).
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1*. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2503.
- _____ . *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3*. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504.
- _____ . *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4*. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507.
- ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404*. พระนคร : โรงพิมพ์ดำรงธรรม, 2511. (คณะสงฆ์วัดอนงค์คารามในความอุปถัมภ์ของนายชำนาญและคุณหญิงวลี ยวบูรณ์ พิมพ์ถวายในงานพระราชทานเพลิงศพ พระมหาโพธิวงศาจารย์ อินทโชตเถระ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 9 พฤศจิกายน 2511).
- ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408*. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507.
- ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408-2411*. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504.
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ 62*. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512, เล่ม 34.
- ประชุมพงศาวดารภาคที่ 69*. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512, เล่ม 43.

- ประภัสสร บุญประเสริฐ. *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย*. พระนคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง มอบให้ประชาชนจำกัด จัดพิมพ์, 2530.
- पालเลกัวซ์, ฌ็อง บัปติสต์. *เล่าเรื่องกรุงสยาม*. แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร. พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2506.
- ภาสกรวงศ์, เจ้าพระยา. “สวน”, *ลัทธิธรรมเนียมต่าง ๆ*. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2506. เล่ม 1.
- วัลย์วิภา บุรุษรัตนพันธ์, ม.ล. *การเพาะปลูกอ้อยและอุตสาหกรรมน้ำตาลไทยในคริสต์ศตวรรษที่ 19* เอกสารวิชาการ หมายเลข 44 เพื่อประกอบการสัมมนาสองศตวรรษรัตนโกสินทร์ : ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย 9 กุมภาพันธ์ 2526.
- เวลส์, ควอริช, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ. แปลโดย กาญจน์ สมเกียรติ กุลและยุพา ชมจันทร์. พระนคร : เจริญวิทย์การพิมพ์, 2519.
- ศิลปากร, กรม. *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173*. พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2513, เล่ม 2.
- _____. *รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช*. พระนคร : 2505. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ พลเอกเจ้าพระยาบดินเดชาอนุชิต).
- เสถียร ลายลักษณ์, บุญเรือง นาคินพคุณ และบุญธรรม ศิริฤทธิ (ผู้รวบรวม). *ประชุมกฎหมายประจำศก*. พระนคร : โรงพิมพ์เดลิแมล์, 2478. เล่ม 4, 5, 8 และ 18.
- แสงโสม เกษมศรี, ม.ร.ว. และวิมล พงศ์พิพัฒน์. *ประวัติศาสตร์สมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2325-พ.ศ. 2394)*. พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523. วิทยานิพนธ์
- กิตติ ดันไทย. “คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ. 2367-2453)”. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2520. (อัดสำเนา).
- เกียรติศักดิ์ วงศ์มุกดา. “สภาพการค้าของไทย พ.ศ. 2325-2398”. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2523. (อัดสำเนา).
- บุญรอด แก้วกันหา. “การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)”, วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2518. (อัดสำเนา).
- ประสิทธิ์ แก้วสิงห์. “การปรับปรุงการเกษตรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2435-2453”. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2517. (อัดสำเนา).

พวงเพชร สุรัตน์กุล. “เปรียบเทียบผลงานของเสนาบดีกระทรวงเกษตรราธิการ พ.ศ.: 2435-2475 (ค.ศ. 1892-1932)”. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2516. (อัดสำเนา).

พิชัย สิงห์ทอง. “นโยบายส่งเสริมการเกษตรกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว”. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2523. (อัดสำเนา).

มัลลิกา เรื่องระพี. “บทบาทของชาวจีนในด้านเศรษฐกิจ สังคม และศิลปกรรมไทยสมัยรัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์”. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2517. (อัดสำเนา).

วงเดือน นาราัจจ์. “การดำเนินนโยบายต่างประเทศของไทยต่อมหาอำนาจตะวันตกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2367-2394)”. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2518. (อัดสำเนา).

วรภรณ์ ทินานนท์ “การค้าสำเภาของไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น”. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2522. (อัดสำเนา).

วรรณชลิย์ บุญมี. “ความสัมพันธ์กับอังกฤษในบางลักษณะสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : การป่าไม้และการหม้อแร่”. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2520. (อัดสำเนา).

สมชาย หลั่งหมอยา. “ปัญหาชาวนาและนโยบายของรัฐบาลในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2521. (อัดสำเนา).

สมสวาท ชวนไชยสิทธิ์. “การปฏิรูปภาษีอากรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต วิทยาลัยวิชาการศึกษาประสานมิตร 2515. (อัดสำเนา).

สุนันท์ ไชยเมล์. “สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”. วิทยานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2524. (อัดสำเนา).

หนังสือภาษาอังกฤษ

Crawford. John. *Journal of an Embassy to the Courts of Siam and Cochin-China*. Kuala-Lumpur : Oxford University Press, 1967.

Ingram, James C. *Economic Change in Thailand 1850–1970*. California : Standford University Press, 1971.

Skinner. G. William. *Chinese Society in Thailand and Analytical History* New York : Cornell University Press, 1962.

Viraphol, Sarasin. *Tribute and Profit Sino-Siamese Trade 1652–1853*. Cambridge : Harvard University Press, 1977.